

Türk Eğitim Tarihinde Medrese Tarihi Yazıcılığı*

The Madrasa Historiography in the History of Turkish Education

Mustafa Gündüz*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Yıldız Teknik Üniversitesi

mstgndz@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1706-9920

Başvuru / Submitted :

7 Temmuz 2023

Kabul / Accepted :

23 Ağustos 2023

DOI:

10.21021/osmed.1324421

Atıf/Citation:

Gündüz, M. "Türk Eğitim Tarihinde Medrese Tarihi Yazıcılığı", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 19 (2023): 24-51.

Benzerlik / Similarity : %14

Öz

Türkiye’de eğitim tarihi yazıcılığı ve bunun içinde medrese tarihi yazıcılığı II. Meşrutiyet döneminde başlamıştır. Eğitim tarihinin nasıl yazılacağına dair ilk örnekler Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemi metinlerinde kendini göstermiştir. Cumhuriyet döneminde özgün örneklerini veren kapsamlı eğitim tarihi araştırmalarından bazıları ilerleyen dönemin paradigma kurucu temel metinleri haline gelmiştir. Bunların başında Nâfi Atuf Kansu, Osman Ergin, Nevzad Ayasbeyoğlu, Faik Reşit Unat, Hasan Ali Koçer, Cavit Binbaşoğlu, Cahit Yalçın Bilim, Necdet Sakaoğlu ve Yahya Akyüz’ün çalışmaları gelmektedir. Bu araştırmada, adı geçen eğitim tarihçilerinin temel eserlerinde, medrese konusunun nasıl ele alındığı, kaynakları, metodolojisi, temel iddiaları, söylemleri ve geleceği etkileme durumları üzerinde durulmuştur. Doküman analizi metoduyla yapılan araştırmada adı geçen eğitim tarihçilerinin temel eserlerindeki medrese kısımları kendi içinde değerlendirilmiş, ardından da ortak ve ayrılan noktalar üzerinde değerlendirme yapılmıştır. Netice olarak, Türk eğitim tarihi medrese tarihi yazıcılığında zihniyet ve kaynak tercihleri bakımından ortak kabullerin, ön yargıların ve ezberlerin olduğu, bunun yanında bazı bilgi yanlışlarının ve metodolojik hataların devam ettiği görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Türk eğitim tarihi, medrese, tarih yazıcılığı, metot, zihniyet.

Abstract

The historiography of education and the historiography of the madrasah began during the Second Constitutional Monarchy period in Türkiye. The first examples of how to write the history of education were found in the texts of the Tanzimat and Abdülhamid II periods. Some of the comprehensive studies on the history of education, which provided original examples in the Republican period, became the paradigm-building basic texts of the following period. The works of Nâfi Atuf Kansu, Osman Ergin, Nevzad Ayasbeyoğlu, Faik Reşit Unat, Hasan Ali Koçer, Cavit Binbaşoğlu, Cahit Yalçın Bilim, Necdet Sakaoğlu and Yahya Akyüz are at the top of these. This study focuses on how the subject of madrasah is handled, its sources, methodology, basic claims, discourses and their influence on the main works of the aforementioned historians of education. In this study, which is based on the method of document analysis, the madrasah sections in the basic works of the aforementioned historians of education are evaluated within themselves, and then the common and divergent points are emphasized. As a result, it has been observed that there are common assumptions, prejudices and memorization in terms of mentality and source preferences in the historiography of the madrasa in the history of Turkish education, as well as some information errors and methodological mistakes.

Keywords: History of Turkish education, madrasahs, historiography, method, mentality/paradigm..

* Bu makalenin yazılmasına İYC Fatih Sahn-ı Semân Eğitim ve Araştırma Merkezi’nde Aralık 2020’de yapılan bir konuşma kaynaklık ettiğiinden programın moderatörü Dr. Kurtuluş ÖZTÜRK’e, çalışmanın ilk halini okuyup kıymetli katkılar sunan Dr. Ayşe AKSU’ya ve yine önemli hususlara dikkatimi çeken Prof. Dr. Zeki Salih ZENGİN’e, ayrıca tashihte emeği geçen Dr. Büşra TOMBAK’a çok teşekkür ederim.

Medreseler hakkında konuşurken!

“Ne kadar acınacak haldir ki, medreseler, mazlum medreseler yalnız son çöküntü devirleri noktasından mütalaa ediliyor ve hakkında çok insafsız hükümler yürütülüyor da, "Hayatın ihtiyaçlarına uymamıştır, Türk'e benliğini unutturmuştur, millî şuurunu silmiştir, Türk dilini kurutmuştur, Arap ve Fars kültürünü yaymıştır, fen düşmanlığı etmiştir, ticaret ve sanat heveslerini kaldırmıştır, milletin sırtından geçinen bir sınıf, hem de kalabalık bir sınıf yetiştirmiştir ve nihayet işi hep dine ve din hükümlerine boğmuştur" deniliyor... Bu sözler arasında kabul edilecek acı hakikatler yok değildir. Fakat bu acı şeylerin ne zamandan beri ve niçin husule geldiğini ayırt etmeden bütün mesuliyeti medreseye yüklemek en hafif tabirle “iffetsizlik”tir ve Avrupa ulemasının mütefekkir bir adamda aradığı *integral* ve *objektif* görüşün tamamıyla aksidir. Medreseler hakkında konuşurken insaf sahibi olmak gerekir!”¹

Muallim CEVDET, 1925.

Giriş

Metodoloji ve zihniyet temelli adhoc bir tarih ilmi 19. yüzyılın önemli icatlarından biridir. Geçmiş anlatısından ve hadiseleri kronolojik olarak kaydetmekten farklı olan bu geçmiş anlatısı, öncelikle ulus-devletlerin meşruiyet ve beka meselesini çözmek için teşekkül ettirilmiş bir operasyonel bilgi kümesidir. Topluma bir kimlik ve aidiyet kazandırmak niyetiyle bireyleri ortak geçmiş bilinci etrafında toparlamak ve onları müşterek bir geleceğe hazırlamak niyetindeki bu araçsal bilimin sanıldığından çok daha dinamik ve insanlar üzerinde derin bir etkisinin olduğundan bahsedilebilir. Ulus-devletin tanzim ettiği tarih, saf bir geçmiş anlatısı değil, ihtiyaç doğrultusunda geçmişin bir niyet/zihniyet doğrultusunda olay, olgu ve kişilerin seçilerek yeniden kurgulanmasıdır. Geçmişin anakronik ve teleolojik mahiyette yeniden inşası/kurgusu esasında geleceğin inşası için geçmişi araçsallaştırmadan ya da iyi niyetle de olsa manipülasyondan ibarettir. Üretilen anlatı, geçmişi anlama, anlatma ve açıklama iddiasıyla aslında şimdiye ve geleceğe dair bir ışık/rehber olmaktan ziyade kitleleri ortak inanç ve idealler etrafında toplamak, onları yönetmek için yönelmeye icbar eden ilkeler manzumesidir.

Modern tarih ilminin keşfiyle, tarih yazıcılığı aynı anda ortaya çıkan bir disiplin olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında gündeme girmiştir. Osmanlı Devleti de batıda ortaya çıkan bu hâkim paradigmadan vakit geçmeden etkilenmeye başlamış ve esasında II. Abdülhamid döneminden itibaren devlet merkezli yeni (modernist), millî (milliyetçi) tarih yazımına intibak etmiştir. Kısa süre içinde çok farklı alanlarda (siyasî, iktisadî, içtimaî tarihî vb.) kendini gösteren tarih yazımları içinde eğitim tarihinin de cılız bir şekilde kendini gösterdiği görülmektedir. Türkiye’de eğitim tarihçiliği II. Meşrutiyet döneminin sonlarına doğru başlamış, 1940’ların ortalarına kadar da bazı önemli örneklerini vermiştir. Eğitim tarihine dair yazılan ilk metinler Tanzimat döneminde belirginleşen dualist eğitim sisteminden yeni/modern/batılı olanı önceleyerek başlamıştır. 1840’lardan itibaren inşa edilmeye başlanan yeni eğitim politikasının bu tarihten sonraki hemen

¹ Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet’in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1937, s.216-217.

her düzenlemede devam ettirildiğini görmek mümkündür. Bunun devlet ve toplumun toplu dönüşümü ve modernleşmesiyle doğrudan bir ilişkisi kurulabilir.

Modernitenin önemli vasıflarından biri hayatın hızla dünyevileşmesi ve buna bağlı olarak mekanik düşüncenin ve tasarımın artmasıyla matematiğin merkezî konuma gelmesi, insan ve topluma dair her ne varsa ölçülebilir ve denetlenebilir olgulara dönüşmesidir. Pozitivist varlık tasavvuruyla da doğrudan ilgili olan bu teoriye göre düzen/birlik (ittihat) ve ilerleme (terakki) ancak hayatın somut verilere dayalı, ölçülebilir şekle bürünmesiyle mümkündür. Bu ideal, hayata ve dolayısıyla topluma, zamanda ve mekanda senkronizasyon ve standardizasyon ilkelerini mecbur kılmıştır. Bürokrasi büyük ölçüde bu ideale hizmet eden karmaşık bir kurum olarak erken modern dönemden itibaren hızla gelişmiş ve kurumsallaşmıştır. Bürokrasi sayesinde modern devlet insan dâhil her türlü varlığını en ince ayrıntısına varıncaya kadar kayıt altına almaya/saymaya, tasnif etmeye ve bunun üzerinden bir iktidar inşa etmeye başlamıştır. Kapsamlı nüfus sayımları, arazi ölçümleri ve tapu kadastro işlemleri, gümrük/pasaport ve ticaret ilişkilerinin sofistike bir hal alması bu sürecin getirdiği yeniliklerdir. Hızla modernleşen Osmanlı Devleti'nin II. Mahmud döneminden itibaren giriştiği ıslahat hareketlerinin hemen hepsi modernleşme projesinin ardıllarıdır. Bu minvalde Mustafa Reşit Paşa'nın öncülüğünde ilk defa 1847'de devlet salnamesi (yıllık) hazırlanmaya başlanmış ve burada devletin bütün kurumlarındaki varlık/mülk sayıya dökülmüştür. Maarife dair ölçülebilir veriler söz konusu salnamelerde özet halde yer almışsa da Sultan Abdülhamid'in en uzun süreli Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın himmetiyle 1900'de (1316) maarife münhasır hazırlanan kapsamlı *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*² (Bundan sonra: *Maarif Salnamesi*) eğitim tarihi yazıcılığı için zannedilenden çok daha büyük bir öneme sahip olmuştur. II. Meşrutiyet'in ortalarından itibaren başlayacak resmi, yarı resmi ve sivil eğitim tarihi yazıcılığının temel kaynağı büyük ölçüde adı geçen salname olmuştur. *Maarif Salnamesi*'nin başında yer alan genel bilgiler, bu esere bir istatistikten çok daha fazla anlam ve önem yüklemiştir. Ardı ardına beş sene yayımlanan (altıncısı da hazırlanmış olmakla birlikte basılmamıştır) salnamelerin tasnif ve tanzimi büyük ölçüde aynıdır. Maarif "Nezaret'i'nin Tarihçesi", "Maarif Nezaret-i makamına tayin buyrulan zevatın" kısa biyografileri, "Nezaretin Talimatı", ardından da her bir okulun nizamnamesi, ders programları vb. ilkeler yer almıştır. Ardından merkez teşkilat başta olmak üzere her vilayette görevli memur türü, görevleri, sayıları dereceleri belirtildikten sonra okul, öğretmen ve öğrenci yekûnu detaylı bir şekilde listelenmiştir.³

Maarif Salnamesi'nin ilkinde "Maarif Nezaret-i'nin Tarihçesi"⁴ başlığıyla yer alan yazıda, 5 Şubat 1839'da *Takvim-i Vekâyi*'de yayımlanan kısa metne yer verilmiştir. Bu metin, söz konusu tarihteki yeni mekteplerin açılmasının esbâb-ı mucîbesi beyanındadır ve Türkiye'de eğitim tarihi yazıcılığının temel paradigmasını belirleyecek bir mahiyete ve zihniyete sahiptir. Zira burada Osmanlı Devleti'nde tahsil vasıtalarından biri olarak talebe-i ulûma mahsus medreselerden⁵ bir kere bahsedilmiş, ardından III. Selim'den itibaren açılmaya başlanan yeni mekteplerden söz edilmiştir. Medrese ve sıbyan mektepleri "yazı yazmak ve doğrudan doğruya bir Türkî kitap okumak kudretinden yoksun olduğu" şeklinde tenkit edildikten sonra Meclis-i Umûr-ı Nafi'a

² *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SMU)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316 (1900).

³ Salnamelerdeki listelere gayrimüslim mektepleriyle ilgili okul sayısı, mensup olduğu cemaat, ruhsat tarihi vb. bilgiler de ilave edilmiştir. Burada sadece gayrimüslim (azınlık) mekteplerine yer verilmiş, onlardan kat be kat fazla ve etkin olan yabancı (ecnebi) mekteplerine ise yer verilmemesi eğitim tarihi yazıcılığını ciddi manada etkileyen hususlardan sayılabilir.

⁴ *SMU*, 1316, s.16-32.

⁵ *SMU*, 1316, s.16.

tarafından “ulûm ve marifeti tervîc” için yeni mekteplerin açılması gerektiğine ve yeni mekteplerin “membra‘ı servet ve gına (servet ve zenginlik kaynağı)” olacağına vurgu yapılmıştır. İlk defa bu metinde mevcut eğitim sistemindeki (sıbyan mektebi ve medreseler) talebelerin “devlet ve memleket muhabbeti”nin ne demek olduğunu bilmeyen ve aşikâr bir şekilde “kendisine ve milletine faidesi olmayan”⁶ kişiler olduğu dile getirilmiştir. İlgili yazıda bu ifadelerden sonra Meclis-i Maarif ve ardından da yeni kurulan mektepler ve merkez teşkilatının gelişimi anlatılmıştır. Bu söylemlerden Osmanlı devlet yöneticilerinin geleceğe yön verecek eğitim sisteminin ve bireylerin sahip olması gereken duygu ve yeterlik/yetkinlik hususunda açık bir irade beyanında buldukları görülmektedir. Buna göre artık, henüz ne olduğu bilinmeyen “vatan sevgisi” kazandıracak, önce milletine sonra da kendine faydası dokunacak şekilde bilgi ve beceri aktaracak mekteplere ihtiyaç vardır. Bu da mevcut medreselerde değil, batılı tarzda faaliyet gösteren devletin yeni açtığı mekteplerde olacaktır. 1839’da serdedilen bu ifadelerin II. Abdülhamid iktidarının en güçlü zamanında hazırlanan eğitim yıllıklarının başında tekrar edilmesi, Osmanlı devletinin eğitim tercihindeki istikameti açık bir şekilde göstermektedir.

Medrese ve geleneksel (b)ilim, eğitim yapısına böylesi kesin, sert kategorik bakış ve ayrımcı tercih daha da keskinleşerek 1869’da kabul edilen *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*’nde kendini göstermiştir. Bu nizamnamede devletin maarif olgusunu kategorik ve hiyerarşik olarak sistematik hale getirdiği ve buna modernist-ilerlemeci paradigmadan laik bir zihniyetle baktığı anlaşılabilir. Bu tarihten sonraki eğitim sistemini derinden etkileyen bu kapsamlı düzenlemeye sadece devletin yeni açtığı mektepler dâhil edilmiş, vakıflardan, medreseden, tekke ve zaviyeden, sıbyan mekteplerinden ise hiç bahsedilmemiş, onlar tam anlamıyla kendi kaderine terk edilmiştir. 195 maddelik *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*’nde kategorik olarak üç husus dikkati çeker. Nizamname, Tanzimat’tan itibaren açılmış ve açılacak olan batı tipi yeni (modern) mektepleri dikkate almıştır. İkinci olarak, her ne kadar gayrimüslim tebaa ve yabancı (ecnebi) eğitim sistemine de yer verilmişse de bu sınırlı tutulmuştur. Son olarak nizamnamenin seküler ve laik (dünyevî) bir toplumsal gelecek tasavvur ettiği söylenebilir.⁷ Düzenlemede mevcut okulların müfredatında “din ve dine bağlı ahlaka” dair dersler en aza indirilmiş, hatta üst eğitim kademelerinde yer verilmemiştir. Bu yasaya göre devletin ve toplumun geleceğinde artık medreseler yoktur! *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* üzerine II. Abdülhamid döneminin ilk senelerinde ciddi tadiller yapılmış ve programda Tanzimat’ın seküler, batıcı paradigmasını sınırlayıcı, hatta onu biraz daha geriye itici tadiller ve girişimler söz konusu olmuştur. Buna karşın, II. Abdülhamid döneminde modern (batılı ve yeni) eğitim kurumlarının nitelik ve nicelik bakımından hızla arttığı ve yaygınlık kazandığı dönem tarihçilerinin ittifakla hemfikir olduğu bir husustur. Bu paradoksun belki de kendini en iyi gösterdiği kaynaklardan biri, söz konusu dönemin son on yılında hazırlanan *Maarif Salnameleri* olmuştur.

Medrese ve mektep ayrışmasının II. Abdülhamid döneminde artan aralığı ve birincisine gösterilen menfi yaklaşım II. Meşrutiyet’in ilk yıllarında daha da belirgin hale gelmiştir. III. Selim döneminde ilk örnekleri görülen, 1867’de ve 1890’ların sonunda yeniden gündeme gelen medrese

⁶ SMU, 1316, s.19.

⁷ Bu konuda detaylı tartışmalar için bk.: Erol Çiydem, “Tanzimat Dönemi Eğitim Islahatının Aynası: Maarif-i Umûmiye Nizamnamesine Dair Mazbata (Esbab-ı Mûcibe Layihası)”, *Turkish History Education Journal*, 2018, 7(2), ss. 509-531; Selçuk Akşin Somel, “Tanzimat Döneminde Eğitim Reformunun Dönüm Noktası: 1869 Tarihli *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri”, Kahraman, Kemal ve Baytar, İlon, (eds.) *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*. İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, ss. 136-167.

ıslah girişimleri⁸ 1910'dan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin karmaşık eğitim politikasıyla hız kazanıp somut adımlar atılmış ve girişimler 1922'ye⁹ kadar artarak devam etmiştir. Medrese ıslah girişimleri sadece teoride kalmamış, bu kurumların çağın imkân ve ihtiyaçlarına göre yenilenmesine yönelik pratikler hayata geçirilmiştir.¹⁰ Bu girişimlerin nasıl bir netice vereceği beklenmeden 1924'ün Mart'ında medreselerin kapısına kilit vurulmuş ve bin yıllık bu özgün eğitim kurumları fiilen tarihin dışına itilmiştir.

1916'da maarif tarihine dair ilk metinler yazılmaya başlanmış, 1922'de ise Maarif Nezareti'nin desteği ile sahanın ilk ve en kapsamlı çalışması yayımlanmıştır.¹¹ Mahmud Cevad'ın bu kıymetli tedvini II. Mahmud döneminde Avrupa'ya ilk defa talebe gönderme konusuyla başlamış, devamında Tanzimat döneminde açılan yeni okullarla ilgili resmî dokümanlar sıralanmıştır. Tıpkı *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* gibi bu büyük derlemede de medreselere yer verilmemiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, özellikle Darümuallimîn'deki eğitim tarihi derslerinin kaynak ihtiyacını karşılamak üzere bazı kitaplar hazırlanmaya başlanmıştır. Ancak Osman Nuri Ergin'in tamamı 1943'te yayımlanan *Türkiye Maarif Tarihi*'ne kadar kapsamlı bir çalışmadan bahsetmek mümkün değildir. Hasan Âli Yücel'in teşvikiyle artan eğitim tarihi yazıcılığı 1970'lerin başından itibaren akademik araştırmalarla devam ettirmiştir.

1. Araştırmanın sorunu, metodu, sınırları, kaynakları ve analiz

1980'lerden sonra bir kısmı müstakil akademik araştırma, bazıları da ders kitabı mahiyetinde birçok çalışma ortaya çıkmıştır. Buna paralel olarak, medrese tarih yazıcılığı da Türkiye'de ve Batılı ülkelerde hızlı bir gelişim göstermiştir. Hem eğitim tarihi birikimi hem de medrese tarihi literatürü birlikte okunduğunda, Türkiye'de eğitim tarihi yazıcılığının medrese anlatısında dikkat çeken hususların olduğu görülmüştür. Türk eğitim tarihinin, dolayısıyla da eğitim tarihi yazıcılığının temel kaynakları haline gelmiş bazı (bu araştırmanın temel kaynakları) kitapların medrese konusunu nasıl ele aldıkları bu araştırmanın temel sorusu olmuştur. Türkiye toplumunun özellikle formel eğitimden geçen kitlenin kahir ekseriyetinde olumsuz bir medrese algısından bahsedilebilir. Bu algının inşasında ilk ve orta öğretim öğretmenlerinin yetiştiği okullarda okutulan eğitim tarihi metinlerinin ürettiği eğitim tarihi yazıcılığının medrese anlatısında aramak daha doğru yollardan biri olacaktır. Türk eğitim tarih yazıcılığında merkezi/referans metinlerinde medreseye bakış, kullanılan dil ve üslup, kaynaklar, medreseye ayrılan yer, meseleyi kuşatıcı boyut vb. konuların sistematik bir şekilde incelenmesi bu araştırmanın temel problematiğini ve alt sorularını oluşturmuştur. Vurgulanması gereken temel bir husus, bu araştırma “medrese tarihi yazıcılığını”¹² değil, sadece “Türk eğitim tarihi yazıcılığında medresenin nasıl ele alındığını” konu edinmektedir. Araştırmanın temel kaynakları, 1. Nâfi Atuf Kansu, 2. Osman Ergin, 3. Nevzad Ayasbeyoğlu, 4. Faik Reşit Unat, 5. Hasan Ali Koçer, 6. Cavit Binbaşıoğlu, 7. Cahit Yalçın Bilim, 8. Necdet Sakaoğlu ve 9. Yahya Akyüz'ün bir anlamda ‘opus magnum’u olarak görülebilecek

⁸ Hoca Muhyiddin, *Medreselerin Islahı*, Kahire: 1314/1897, 32 s.

⁹ *Umür-ı Şer'îye ve Evkâf Vekâleti Tedrisat Müdüriyet-i Umumiyesi, Medâris-i İlmiye Nizamnamesi*, İstanbul, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1338-1341 (1922), 37 s.

¹⁰ Bu dönemdeki medrese ıslahı konusunda bk. Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul: İz Yayınları, 1997; Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.

¹¹ Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Ma'ârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcra'âtı*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1922; Çevrim yazıyla yeniden neşre hazırlayan: Tacettin Kayaoğlu, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.

¹² Medrese tarih yazıcılığı hususunda bk.: Ekmeleddin İhsanoğlu, *Medreseler Neydi Ne Değildi?*, *Osmanlılarda Akli İlimlerin Eğitimi ve Modern Bilimin Gelişimi*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2019, ss. 223-313; Harun Yılmaz, *Zengi ve Eyyubi Dimaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

“eğitim tarihi” kitaplarıdır. Araştırmada sıralama, ilgili kitapların ilk basım tarihlerine göre yapılmıştır. Araştırma “doküman analizi” türünde “tarihsel yöntem”le ele alınmıştır. Adı geçen eğitim tarihçilerinin kitaplarından medreseyle ilgili kısımlar önce ayıklanacak, ardından önce kendi içinde değerlendirilecek, sonra da metinlerin ortak söylemleri, birleştikleri ve ayrıldıkları noktalar tespit edilerek yorumlanacaktır. Vurgulanması gereken bir diğer husus da temel kaynakların tamamını incelemek ya da değerlendirmek bu araştırmanın amacı değildir.

2. Türkiye’de eğitim tarihçiliği ve medrese konusunun kaynakları

Türkiye’de tarih çalışmalarının öncelikli kaynakları Osmanlı arşiv belgeleri, kronikler ve 19. yüzyılda yazılmaya başlanan kapsamlı tarih kitaplarıdır. II. Meşrutiyet döneminde ilk örnekleri görülen eğitim tarihi ve medrese tarihi yazıcılığının da kaynakları büyük ölçüde bu metinlere dayanır. Eğitim tarihi medrese yazıcılığına geçmeden, medrese tarih yazıcılığı ve eğitim tarihi yazıcılığının kesiştiği noktalar hakkında kısa bir literatür vermek anlamlı olacaktır.

Medrese tarih yazıcılığı konusunda büyük bir birikimden bahsedilmesine karşın eğitim tarihini doğrudan etkileyen bazı medrese tarihi kaynakları öncelikle zikredilebilir. Bunların başında II. Meşrutiyet döneminde yazılmış kaynaklar gelir. Dönemin önde gelen fikir dergilerinden *Sebilürreşad*’ın eğitim yazarı Mehmed Şemseddin (Günaltay)’in maarif ve medreseyle ilgili yazıları 1913’te *Zulmetten Nura* başlığıyla kitaplaşmıştır. Onun daha çok Fransız oryantalistlerinden yaptığı aktarmalarla medreselerin son dönemine dair giderek yükselen menfi değerlendirmeleri dikkati çeker. *Sebilürreşad* yazarının kaynak göstermeden yaptığı medrese değerlendirmeleri eğitim tarihinin de ilk kaynaklarından biri olan Muallim Emin Bey’in 1918’de *İlmiye Salnamesi*’nde yer alan eğitim tarihi yazısında¹³ tekrar edilmiştir. Böylece 1920’ye kadar farklı dergilerde irili ufaklı yayınlarda Ekmeleddin İhsanoğlu’na göre ilk defa “öväcü ve yerici, polemik ve nostalji”¹⁴ sarkacında gezinen medrese tarihçiliği başlamış ve bu durum, medrese tarihinde hem bir “imajın oluşmasına” hem de “onlarca yanlışın ortaya çıkarak tekrarına” başlangıç teşkil etmiştir. Nitekim oluşan bu paradoksal tarz, maarif tarihinin önde gelen ismi Osman Ergin tarafından da benimsenerek devam ettirilmiştir. Ergin, 1922’de *Mecelle-i Umûr-ı Belediye* başlıklı eserinde Emin Bey’in çizgisini takip etmiş, Cumhuriyet’e geçişle birlikte tarzını biraz daha geliştirip, değiştirerek *Türkiye Maarif Tarihi*’ne taşımıştır. (Bu eserdeki medrese yazımı ileride ele alınacaktır). Medrese tarih yazıcılığının erken mümessillerinden biri de *Mihrab* mecmuasındaki yazılarıyla¹⁵ Ahmed Hikmet (Müftüoğlu)’tir. 1936’dan itibaren Şerafettin Yaltkaya ve kısmen İsmail Hakkı Uzunçarşılı danışmanlığında medrese üzerine ilk akademik çalışmalara başlanmış ve bunlarda da ilgili konuya menfi tutum arttırılarak sürdürülmüştür. Tanzimat’ın 100. yıl dönümü münasebetiyle hazırlanan *Tanzimat I-II* adlı yayında Şerafettin Yaltkaya’nın¹⁶ ve Sadrettin Celal Antel’in¹⁷ yazıları bu tarihten sonraki medrese tarihi yazımını

¹³ Emin Bey, “Târihçe-i Tarîk-i Tedrîs”, *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334/1918, ss. 642-651.

¹⁴ İhsanoğlu, *age*, 2019, s.46.

¹⁵ Ahmed Hikmet, “On Birinci Asr-ı Hicride Türk Menâbi-i İrfanı 2,” *Mihrâb*, 1340, S.21-22, ss.715-724; Çevrim yazı ve değerlendirme için bk.: *Osmanlı Eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, (Yayına Hazırlayan: Mustafa Gündüz), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013, ss.351-362.

¹⁶ Şerafettin Yaltkaya’nın “Tanzimat’tan Evvel ve Sonra Medreseler”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, ss.463-467.

¹⁷ Sadrettin Celal Antel’in “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, ss.444-462.

ve algısını ciddi şekilde etkileyen makalelerin başında gelmiştir.¹⁸ Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* (1939), Muzaffer Gökman'ın *Fatih Medreseleri* (1943), Süheyl Ünver'in *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç: Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı* (1946), J. Pedersen ve Cavit Baysun'un *İslam Ansiklopedisi*'ndeki (MEB) "Osmanlı Devri medreseleri" maddesi ve nihayet İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* (1965) Türkiye'de medrese tarih yazıcılığının öncü ve kaynak eserleri olmuştur. Medrese tarihçisi İhsanoğlu'na göre bu eserlerde takip edilen "nosyon ve kavram kargaşası" 1965 sonrası safhanın başlangıcı olan *Osmanlı İlmiye Teşkilatı* ile ondan sonra gelen çalışmalarda sürdürülmeye devam etmiştir.¹⁹

Tabii olarak, Türk eğitim tarihi yazıcılığının medrese tarihi yazıcılığıyla yakın ve paralel bir seyri vardır. Yukarıda değinildiği üzere, eğitim tarihine dair ilk metinler 1900'lü yılların başından itibaren yayımlanmaya başlanan *Maarif Salnameleri*'nin girişinde yer almıştır. Muallim Cevdet'in 1916'da Darülmüallimîn'de verdiği bir konferansın *Tedrisat Mecmuası*'nda yayımlanan metni²⁰ ilk müstakil, görece kapsamlı eğitim tarihi metni sayılabilir.²¹ Bu yazıyla birlikte Muallim Cevdet ilerleyen senelerde medreseyle ilgili birçok yazı kaleme almış ve 1923 sonrası değişen şartlara rağmen vefatına (1935) kadar tavrını korumaya gayret etmiştir. Medreseye yönelik menfi bakışın giderek arttığı bir süreçte Muallim Cevdet'in bu kurumlara karşı "vefali ve adil" davranılması yolundaki çağrısı diğer bütün çağdaşlarından oldukça farklıdır. Ancak ilginç bir şekilde yakın tarihte özellikle akademik araştırmalarda onun takipçisi neredeyse olmamıştır. Muallim Emin Bey'in 1918'de *İlmiye Salnamesi*'nde yayımlanan ve ihtiyatla²² kullanılması salık verilen "Târihçe-i Tarîk-i Tedrîs"²³ başlıklı makalesi ise bütünüyle medreselerle ilgilidir. Ancak "bir zamanların dârü'l-irfanları" denilerek başlanan ilk cümleyi "sonraları bir takım nâ-ehillerin ellerine düşerek birçoğu kıymet-i asliyesinden dûr oldu (uzaklaştı). Bir haylisi de ziyâ'a uğratıldı"²⁴ ifadeleri takip etmiştir. Emin Bey, Osmanlı Devleti'nin kuruluş, Fatih, Yavuz ve Kanuni dönemindeki medrese hayatını övgüyle özetledikten sonra "bu zaman devletin zirvesi idi, artık zeval başladı, "medreseler de yavaş yavaş bu inhitattan hissedilir derecede müteessir olmuşlardır"²⁵ diyerek medreselerdeki bozulma ve gerileme anlatısına kaynaklık teşkil edecek ifadeler ileri sürmüştür. Ona göre, medreseler için 16. yüzyıldan sonrası tamamıyla bir bozulma ve çöküş sürecidir. Mustafa Satı Bey'in "Meşrutiyet'ten Sonra Ma'ârif Tarihi"²⁶ başlıklı makalesi ile Ahmed Hikmet Bey'in yukarıda zikredilen makaleleri ve yine *Lütfi Tarihi*'nde yer alan ancak

¹⁸ Bu yargıya, 1940 sonrası eğitim tarihi ve medreselerle ilgili yapılan araştırma ve yazılarda en çok bu makalelere referans verilmesinden hareketle varılmıştır.

¹⁹ İhsanoğlu, *age*, 2019, s.274. Özellikle 1990'lardan sonra, batılı revizyonist tarih yazıcılığının da etki ve katkısıyla hızla artan yeni bir Osmanlı ve medrese tarihçiliğinden bahsedilebilir. Bunlarda, söz konusu tarz ve kavram kargaşası büyük ölçüde giderilmeye çalışılmış olmakla birlikte medrese tarihinin bilinmezliklerle dolu bir tarihinin görünürlüğü artmıştır.

²⁰ Muallim Cevdet, "Darülmüallimîn'in Yetmişinci Senesi Vesilesiyle Verilen Konferans", *Tedrisat Mecmuası*, S.26, 10 Rebiülâhîr 1334/ 14 Şubat 1916, No: 6/32, ss.175-200; Çevrim yazı için bk.: *Osmanlı Eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, (Yayına hazırlayan: Mustafa Gündüz), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013, ss.497-533.

²¹ Avrupa'da ve özellikle Türkiye'de eğitim tarihi yazıcılığının gelişimi konusunda bk.: Mustafa Gündüz, *Eğitim Tarihinin Peşinde*, Ankara: Nobel Akademik, 2019.

²² Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2021, s.85.

²³ Emin Bey, "Târihçe-i Tarîk-i Tedrîs", *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334/1918, ss. 641-651.

²⁴ Emin Bey, *age*, s.641.

²⁵ Emin Bey, *age*, s.647.

²⁶ Satı (Satı el Husrî), "Meşrutiyet'ten Sonra Ma'ârif Tarihi", *Muallim Mecmuası*, S.19, 15 Şubat 1334/1918, ss.654-665.

matbu basımda yer almayan bazı kısımlar “Tanzimat’tan Sonra Türkiye’de Ma’ârif Teşkilatı (1267-1287)”²⁷ başlığıyla 1926’da yayımlanmıştır. Bu yayınlarda da Emin Bey’in tarzı sürdürülmüş, Kanuni döneminden sonra medresenin çöküşe geçtiği, kayırmaların arttığı, özgün ilmî mesainin olmadığı çoğu kere kaynak gösterilmeksizin anlatılmıştır. Satı Bey, makalesinde Tanzimat dönemi yeni eğitim kurumlarını öne çıkarmış, medreselere yer vermemiştir. Eğitim tarihçiliğinde son derece merkezi bir öneme sahip olan Mahmud Cevad’ın 1922’de tedvin ettiği *Maarif Nezareti Tarihçe-i Teşkilatı*²⁸ başlıklı kitabında da medreselere yer olmadığını bir kere daha hatırlatmakta fayda vardır.

3. Türk eğitim tarihi yazıcılığı ve medreselere bakış

Türkiye’de medrese ve eğitim tarihinin başlangıç devirlerinden sonra özellikle eğitim tarihi için kaynak metin görevi üstlenen eserler medreseyi nasıl ele almış, nasıl bir söylem üretmiş ve bunu nasıl temellendirmişler? Mesele ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir:

3.1. Türkiye’de eğitim tarihi yazıcılığının gelişimiyle öğretmen yetiştirme sürecinin anlamlı bir bağı vardır. Zira öğretmen yetiştiren okullarda okutulan derslerden biri “pedagoji tarihi”dir.²⁹ Bu derste okutulmak üzere II. Meşrutiyet’in ilk senelerinde bazı kitaplar tercüme edilmiştir. Ancak bu kitaplar bütünüyle batı felsefe ve terbiye/pedagoji tarihini içerdiğinden -muhtemelen- yeni bir kimlik ve aidiyet inşa sürecinde olan Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türkiye’nin kendi eğitim tarihine ihtiyaç duyulmuştur. 1929’da tamamıyla batılı muhtevada *Pedagoji Tarihi*’ni yazan Nafi Atuf (Kansu) (1890-1949)³⁰ bir sene sonra *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*³¹ başlıklı eserini kaleme almıştır. Nafi Atuf, muallim mekteplerinde okutulmak için hazırlanan ve uzun yıllar öğretmen yetiştiren okullarda okutulan *Pedagoji Tarihi*’nde “İslam’da Terbiye” konusuna yedi sayfa ayırabilmiş (s.24-31), burada da Gazali ve Farabi’nin eğitim görüşlerine yer vermiştir.

Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme başlıklı kitabın ilk kısmını “medrese devri” (toplam 20 sayfa) olarak adlandırmış ve medresenin temsil ettiği dinî talim ve terbiyenin mahiyetini “skolastizm” olarak tanımlamıştır. Medreselerin “eğitim dili” sebebiyle “millî olmadığını”³² burada “millî hisleri aramanın beyhude” olduğunu ifade etmesi kitabın yazıldığı tarihteki arayışlara da işaret etmektedir. Ona göre medrese sayesinde bir “ümme oluşturulmak”³³ istenmiştir. Nafi Atuf, “medrese teşkilatı ve geçirdiği dönüşümler, Fatih ve Kanuni devri medrese

²⁷ Lütfi Efendi, “Tanzimat’tan Sonra Türkiye’de Ma’ârif Teşkilatı (1267-1287)”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, S.17, (94), 1926, ss.302-317.

²⁸ Mahmud Cevad, *age*, 1922.

²⁹ II. Meşrutiyet senelerinde Darümuallimîn’de “Fenn-i Terbiye”, Darülfünûn’da da “İlm-i Terbiye” dersi vardı. Bu dersler içinde daha çok batı eğitim ve felsefe tarihine yer veriliyordu. 1924’te Darümuallimîn-i Sıbyan yerine kurulan erkek ve kız ilköğretmen Okullarının 4. ve 5. sınıfında “Ruhیات-Terbiye ve Terbiye Tarihi” adında bir ders yer almıştır. 1926’da Musiki Muallim Mektebi’nin programında 2 saatlik “Terbiye Tarihi” görülmektedir. 1941’de Gazi orta Muallim mektebi Pedagoji şubesinin birinci sınıfında 2 saat “Pedagoji Tarihi”, 1948’de eğitime başlayan üç yıllık Eğitim Enstitülerinin programında da “Eğitim Tarihi” dersi vardır. 1964’te kurulan Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi’nde “Eğitim Tarihi” ve 1968’de “Türk Eğitim Tarihi” dersi farklı bölümlerde okutulmaya başlanmıştır. 1980’den itibaren açılmaya başlanan Eğitim Fakültelerinin farklı bölümlerinde de “Türk Eğitim Tarihi” bazen zorunlu, bazen seçmeli olarak yer almıştır. Aynı zamanda “Türk Eğitim Sistemi” dersi de büyük ölçüde eğitim tarihini içerecek şekilde işlenmiştir.

³⁰ *Cumhuriyet Eğitim Devriminin Mülkiyeli Mimarı Nafi Atuf Kansu (1890-1949), Yaşamı ve Yazıları*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, (Yayına hazırlayan: Metin Atuf Kansu, K. Işık Kansu), 2011.

³¹ Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1930.

³² Nafi Atuf, *age*, s.11.

³³ Nafi Atuf, *age*, s.12.

teşkilatı” başlıkları altında kavram kargaşası içinde, konuyu bilmeyenler için karmaşık sayılabilecek genel bilgiler vermiştir. Medrese hiyerarşisi, okutulan dersler, sınavlar, atamalar vb. gibi konular birbiri içine girmiş haldedir. Kanuni sonrası medreselerde yapılan değişimlerin “aynı ruh ve usulde” olduğunu, gelişme getirmediğini ve bu sebeple de “tedrisat itibarıyla daha dar ve daha mutaassıp bir usul ve tertip kabul ederek inhitatlarını mucip olmuştur”³⁴ denilerek, bozulma ve gerilemenin bu devirde başladığı belirtilmiştir. Rasathanenin yıkılışına (1580) da değinen Nafi Atuf, en geniş kısmı “Medresenin inhitatı ve Kâtip Çelebi” başlığına ayırarak Hacı Halife’ye övgü dolu ifadeler kullanmış ve “Garp ilmini Türkiye’ye sokmak için çalışan ilk ilim adamlarımızdan” biri olduğunu vurgulayarak medrese bahsini tamamlamıştır.

3.2. Türk eğitim tarihinin en kapsamlı muhalled eserini hazırlayan Osman Nuri Ergin’in (1883-1961) medrese hakkında yazdıkları muhtemelen diğer bütün eğitim tarihçilerinden daha yaygın ve etkili olmuştur. Sadece eğitim tarihine değil din, kültür, medeniyet, şehir, vakıf, belediye vb. alanlarda büyük eserlerin sahibi Ergin’in beş ciltlik *Türk Maarif Tarihi*, eğitim tarihi yazıcılığının paradigma kurucu eserler listesinde başı çeker. Bu bakımdan onun medrese tarih yazımı oldukça önemlidir. 1933’te *İstanbul Mektepleri ve İrfan Müesseseleri* başlıklı bir çalışma hazırlayan Ergin, eğitimci Hıfzırrahman Raşit Öymen’in teklifiyle bunu daha kapsamlı bir maarif tarihine dönüştürmüş ve eser 1939’da fasiküller halinde yayımlanmaya başlanıp 1943’te tamamlanmıştır. Son derece zengin ve özgün bilgiler içeren bu külliyyatın, yazım metodu, kaynakları, hadiseleri tasnif, bilgilerin doğruluğu ve meseleleri izah tarzı (psikoloji ve ideoloji) bakımından ciddi manada yeniden değerlendirilmeye muhtaç olduğunu belirtmek gerekir. Kitabın başında “bu eseri gördüğüm gibi değil düşündüğüm gibi yazdım, tasnif ve mukayeseye çok gayret ve dikkat ettim”³⁵ diyerek, “tarih yazıcılığına ters düşen bir -usûl değil- usûlsüzlük içinde bir Osmanlı medrese tarihi yazmıştır.”³⁶ Birinci cilde “Araplaşma ve Skolastik Tedris Devri” alt başlığını atıp daha en baştan oldukça sert bir hükümlerle işe başlamıştır. Ergin, bu bölümde “medrese konusuna niçin yer verdiğini” izah ederken aslında medreseyi büyük eğitim tarihine kerhen dâhil ettiğini ya da etmek zorunda kaldığını açıkça ifade etmiştir: “Birinci ciltteki bahisler bir kısım eski kültürümüzü ve onları veren müesseseler! ihtiva ettiği için tarihi kıymetinden başka şimdiki nesli alakadar edecek ciheti görülemez. Buna rağmen bugün tamamıyla bir *müstehase* (fossil, tortu) olmuş olan medreselere *60 sayfa* (toplamda bu kadar da yok) tahsis edişim onun ne kadar *mütereddi* bir müessese olduğunu tespit hatta işba (kafiye, boş kelime) içindir. Eskilikleri nispetinde *müstehaselere* kıymet verilerek müzelerde saklanmaz, haklarında risaleler, kitaplar yazılmaz mı? İşte ben de bu maksatla bu müessese üzerinde nispeten fazla durdum.”³⁷

Ergin, “skolastik, fossil ve işba” olarak nitelediği İslam tarihinin ve Osmanlı eğitiminin temel kurumları medrese, mescid, zâviye, dergâh ve diğer ilim meclislerini genel hatlarıyla anlatmaya 1453’ten başlamış ve 1780’lerden sonraki gelişmeleri “Garplılaşma ve Yenilik”, “Gelişme ve Genişleme” seneleri şeklinde başlıklandırmıştır. Bin yıllık eğitim kurumu medreselere elli sayfa ayıran Ergin’e göre aslında bu kadarı bile çoktur. Nitekim “gerek medreseler, gerekse tekkeler ve hatta camiler hakkında bu ciltte toplanan malumatın onda biri derecesinde daha önce yazılmış derli toplu bir yazı gör(ül)müş olsa” bu bahisler *Türkiye Maarif Tarihi*’ne hiç girmeyecektir. Ergin’e göre, ondan sonra “maarif tarihi yazacakların bu kurumlardan ya hiç bahsetmeyecekleri yahut kısa

³⁴ Nafi Atuf, *age*, s.19.

³⁵ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi, C.1-2*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, XII.

³⁶ İhsanoğlu, *age*, 259.

³⁷ Ergin, *age*, 1977, XIV.

bir temasla iktifa edecekleri tabiidir.”³⁸ Şu halde, maarif tarihi müellifine göre, ancak bir antika muamelesi görmesi sayesinde kerhen maarif tarihine dâhil edilen medresenin, şimdilik olmasa da yakın gelecekte kesin olarak tarihin dışına itileceği kesin gibidir.

Osman Nuri Ergin, medrese tarihine Fatih döneminden başlamış, konu hakkında genel bilgiler yanında “sahn ve suhte” gibi kavramlar hakkında ise uzun ve kıymetli zeyller vermiştir. Konuyu uzatmadan, “bu dönemdeki medreselerin durumu hakkında Kâtip Çelebi yeterince bilgi vermiştir” diyerek, söz konusu kurumun gerileme ve bozulma söylemi üzerine görüşlerini tekrarlamış ve alalecele mevzuyu Yeni Osmanlı aydınlarının (Ali Suavi, Ziya Paşa) medrese eleştirisine getirmiştir. Bir medreseli olan Ali Suavi’nin medreseyi eleştiren sözlerine referans verdikten sonra “hiç bir medreseli bu kadar düşünebilir, bu derece mantıki muhakeme yürütebilir mi? düşünseydi âlim olurdu!”³⁹ diyerek, medresenin düşünceyi ve düşünmeyi kötürüm eden bir kurum olduğuna işaret etmiştir.⁴⁰

Medresenin aklî ilimlere uzaklığı yanında, Arapça öğretme kapasitesinin de hayli yetersiz olduğuna vurgu yapan Ergin, burada “bir satır Türkçe” yazılmadığını, “ezberciliğe dayalı talim ve tedris metodunun” başarısızlığın temelinde yatan sebep olduğunu vurgulamıştır. Ona göre dört asırdan beri “doğrudan doğruya medreseye devam edenlerden bir tek! adam yetişmemiştir.”⁴¹ Ergin, “medreselerin memlekete, Türklüğe ve ilim âlemine ne hizmeti ve faydası olmuştur? Belli başlı hangi âlimleri yetiştirmiştir? Bunlar arasında beynelmilel şöhreti haiz kimseler var mıdır?” sorularını yine kendisi kesin bir şekilde ve sözü uzatmadan şöyle cevaplamıştır: “Bunları uzun uzadıya araştırmağa lüzum yoktur, *“hiç kimseyi yetiştirmemiştir.”*”⁴² Elbette “akla Molla Hüsrev, İbn Kemal, Ebussuud, Müstakimzade Cevdet Paşa, Gelenbevi İsmail Efendi gibi beş asırda beş altı isim gelebilir.” Ancak Ergin’e göre, “bunlar da ne şarkın İbn Sina’sıyla, Sadettin ve Seyyid-i Şerif’iyle ne de garbın, mesela Nevton’uyla, Dekart’ıyla (sic.) boy ölçüşecek ayardadır.” Ona göre garbın ve şarkın kıymet verdiği bir tek isim yetişmiştir: Kâtip Çelebi. Fakat o da Ergin’e göre “medrese mahsulü bir isim değildir, -tıpkı kendisi gibi- otodidakt yetişmiş”⁴³ bir âlimdir.

Tanzimat dönemi medrese gelişmelerine değinmeyen Ergin, II. Abdülhamid döneminde “medreselerin asker kaçağı yuvası ve cehalet ocağı haline geldiğini”⁴⁴ yazmıştır. Medreselerin sayıları konusunda Evliya Çelebi’nin verdiği rakamları abartılı bulup Ali Suavi’yi kaynak⁴⁵ göstermiştir. II. Meşrutiyet’in ilk yıllarındaki ıslahat hareketlerine Şehzadebaşı İttihad ve Terakki Kulübü’nde yapılan bir toplantıdaki Musa Kazım Efendi ve Ahmet Mithad Efendi arasında

³⁸ Ergin, *age*, 1977, XIV.

³⁹ Ergin, *age*, 1977, 104.

⁴⁰ Osman Ergin kitabını 1933’te yazmaya başlamıştır. Bundan birkaç sene sonra yakın arkadaşı Muallim Cevdet’in kapsamlı bir hayatı ve eserleri kitabını da yazmıştır (*Muallim M. Cevdet’in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul: Bozkurt Kitabevi 1937). Muallim Cevdet’in medreseye bakışı Ziya Paşa, Ali Suavi ve kendi çağdaşlarına göre çok farklıdır. Ergin’in, hakkında 800 sayfa kitap yazdığı yakın dostunun görüşleri yerine “bıçkın, ihtilalci” Yeni Osmanlı aydınına yer vermesi ilginçtir.

⁴¹ Ergin, *age*, 1977, 109.

⁴² Ergin, *age*, 1977, 108. Osman Ergin’in bu kadar kesin ve keskin-sert ifadeleri karşısında kitabı basan yayınevi “Yazar bu konuda oldukça sert bir dil kullanmıştır. Yayınevimiz yazarın bu görüşüne katılmamakta, bu konuyu araştırmacıların tetkikine sunmaktadır” itirazında bulunmak zorunda kalmıştır.

⁴³ Kâtip Çelebi elbette devrinin büyük bir âlimidir. Ancak bilim tarihçisi Fuat Sezgin, onun batı karşısında büyük bir kompleks içerisinde olduğunu, ve İslam dünyasının gelişimini ve batılları hakkıyla tanıyamadığını söyler. Bk. Fuat Sezgin: *Bilim Tarihi Sohbetleri*, (Söyleşi: Sefer Turan), İstanbul: 2019, s.59, 67.

⁴⁴ Ergin, *age*, 1977, 108.

⁴⁵ Ergin, *age*, 1977, 131.

cerayan eden bir anekdotu geniş bir şekilde anlatarak⁴⁶ değinen Ergin, “bütün ıslah çalışmalarına rağmen medrese zihniyetinin/mantığının farklı” (eski ve işe yaramaz) olduğunu, dolayısıyla da buralara yeni mekteplerin dersleri konulsa da “kimsenin rağbet etmeyeceğini” belirttiikten sonra o dönemde “medreseye rağbetsizlik”⁴⁷ hususunu birkaç defa tekrar etmiştir. Medreselerin kapatılma gerekçesini de Cumhuriyet kurucusunun ifadeleriyle anlatmıştır.

Türk maarifinin en kapsamlı tarihi olarak şöhret bulan Osman Ergin’in kitabı, 1940’lardan sonra yazılan hemen hemen bütün eğitim tarihlerinin temel kaynağıdır. Üstelik çoğu yazar, herhangi bir sorgulama ve tereddüt göstermeden Ergin’in verilerini rahatlıkla kullanmıştır. Bu evsafli eserin eğitim tarihindeki yeri elbette büyüktür ancak medrese tarih yazımında görüldüğü gibi metodoloji, kaynak kullanımı, muhtemelen çok kuvvetli bir şekilde içinde bulunulan zamanın psikolojisi ve resmî ideolojinin tesiri/beklentisi gibi sebeplerle inşa edilen zihniyet, ön yargı ve kemikleşme kendini açık bir şekilde hissettirmektedir.

3.3. 1940’lar, Hasan Âli Yücel’in öncülüğünde Osmanlı tarihiyle barışmaya başlamasının havasıyla eğitim tarihi başta olmak üzere medrese ve diğer eğitim ve kültür konularının bilimsel metotla araştırılmaya başlandığı ve bu sahalarda ciddi, kapsamlı eserlerin verildiği yıllar⁴⁸ olmuştur. Maarif Vekâleti’nin siparişi üzerine Nevzad Ayas⁴⁹ (1888-1966) tarafından yazımına 1944’te başlanıp 1948’de basılan *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler* başlıklı eser⁵⁰ de eğitim tarihi yazıcılığında medrese algısına kaynaklık etmiş öncelikli kaynak metinlerin başında gelir. Çalışmanın ilk etapta dikkat çeken hususlarından biri Öztürkçe takıntısına maruz kalmış görünümüdür. Ayas, metin içinde referans vermediği için kaynakları belli değildir. Medrese konusuna hususi yer ayırmamakla birlikte ilgili her konuya kısaca değinmiş ve Nizamülmülk’ten hareketle ilk medreselerin “Arap olmayan devlet adamları tarafından kurulduğunu ve Selçuklularda bilim dilinin Arapça”⁵¹ olduğunu ifade etmiştir. Osmanlılarda açılan ilk medreseye (İznik) değindikten sonra “Osmanlı medreselerinde Arapçanın bilim dili olarak kaldığını ancak ilim adamları arasında Türkçe yazarların da olduğunu”⁵² belirterek,

⁴⁶ Ergin, *age*, 1977, 118-120.

⁴⁷ Ergin, *age*, 1977, 132, 133-136.

⁴⁸ Bu araştırmanın temel kaynaklarından olmamakla birlikte eğitim tarihi yazıcılığının medrese konusunda sıklıkla referans gösterilen ve Tanzimat’ın yüzüncü yılı münasebetiyle hazırlanan programın yayını olan *Tanzimat I-II* başlıklı yayında yer alan iki yazı da önemlidir: Şerafettin Yaltkaya’nın “Tanzimat’tan Evvel ve Sonra Medreseler”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, ss.463-467, künyeli yazısı, bu yıllardan sonraki medrese tarihi yazılarında sıklıkla kaynak gösterilmiştir. Medreseden icazetli olan Yaltkaya, İhsanoğlu’na göre “kendi tecrübesini bile bu makalesinde yazmamış, Osmanlı medreseleri konusunu yanlış değerlendirmiş olması bakımından ondan sonra gelecek nesillerin yanılmasına yol açmıştır.” İhsanoğlu, *age*, 2019, s.258; Aynı tedvinde yer alan Sadrettin Celal Antel’in “Tanzimat Maarifi”, (*Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, ss. 444-462) başlıklı yazısında Osmanlı medreselerine çok az yer verilmesine karşın, kendisinden sonra yazılan pek çok eğitim tarihi metinlerine ve medreseler konusuna referans olmuştur. Antel’in medrese ile ilgili değerlendirmesi şöyledir: Osmanlı İmparatorluğu’nun inkırazında en büyük mesuliyet hissesi bulunan medreselerin tedris sistemini birkaç kelime ile tebarüz ettirebiliriz: Ümmet terbiyesinin hâkimiyeti, müşahede tetkik ve tenkide katıyen yer vermeyen, ayetlerin hadislerin ve diğer metinlerin Aristo mantığına göre şerh ve tefsirine inhisar eden, manadan ziyade lafza kıymet veren, yazıya hiç yer vermeyen skolastik tedris metodu, tedris lisanı yerine anadili yerine Arapçanın hâkimiyeti, tedris için hususi ve müstakil dersanelerin ve tedris vasıtalarının bulunmaması.” Antel, *age*, s. 441.

⁴⁹ II. Meşrutiyet döneminde *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad* yazarı Nevzad Bey, Mehmed Âkif ve Şemsettin Günaltay’ın yakın dostudur. Hayatı ve eserleri için bk.: Bahri Ata, “Mehmet Âkif Ersoy’un ‘Gür Hisli’, ‘Gür İmanlı’ ve ‘İki Gözü Nevzad’ ı”: Abdüllatif Nevzad Ayasbeyoğlu ve Milli Eğitim Tarihimiz”, *Hamideli Tarih*, 2017, ss.44-54.

⁵⁰ Nevzad Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1948.

⁵¹ Ayas, *age*, s.63.

⁵² Ayas, *age*, s.67.

medresede eğitim dili konusunda doğru tespitlerden birini yapmıştır. Ayas, Fatih devrinde Osmanlıların bilimsel ve felsefi düşünce yönünde epey gelişme kazandığını, “olgucu bilimlerde batı dünyasında o zamana yenileşmeye doğru atılan adımlara denk sayılabilecek bir ilerlemeye erişildiğinin kestirilemediğini”⁵³ belirterek, medrese ilmi ile batı ilmi arasındaki temel farkı ortaya koymuştur. Devamında Fatih’in “vakıf kurucusu olarak ilim hürriyetini kısmaktan çekinmiş” birisi olma vasfına vurgu yaptıktan sonra, “Fatih Kanunnamelerinde maarif işlerinin devlet örgenimleri içinde bulunduğunu gösteren açık bir hüküm olmadığını” belirtip, devlet ve eğitim ödevi ilişkisinin o dönemdeki durumuna dikkati çekmiştir. Ayas, o dönemde cereyan eden Molla Lütü vak’asının “dinsizlik ithamı yüzünden bir katl olduğu”⁵⁴ yazmış, ancak kaynak göstermemiştir.

Medreselerin ihtişam ve zeval süreci konusundaki hâkim paradigmaya Ayas’ın da katıldığı görülür. Ona göre, medreselerde 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra (1579) duraklama başlamıştı. Bilgi vermese de 1579 tarihi Takiyyüddin Rasathanesinin yıkılması (1850) sürecini akla getirmektedir. Eğer böyle ise (!), medrese ve rasathane paralelliğinin kurulması elbette anlamlı değildir. Ona göre bu tarihten sonra medreseler “pek yavaş ve yüzlek (sığ) görünür”⁵⁵ olmuştur. O tarihlerden sonra “medresenin batı dünyasının olgucu bilim hayatında beliren ileri adımların farkında olmadığını yahut da ilerleyişinin manasını ve değerini kavrayamadığını, eski İslam uyarlığından kalan bilimsel ve felsefi eserler üzerinde işleyerek yeni çığır açacak yerde onlara saplanıp kaldığını, hatta bu eserlerin bir kısmından yüz bile çevirdiğini” iddia etmiştir. Ona göre bu yüz çeviriş ve maarif alanındaki yavaşlık, gitgide durgunluk halini almıştır. Böylece, “17. ve 18. yüzyılda batı dünyasının askerlik ve siyasa alanında olduğu gibi bilim ve teknik yönünden de üstünlüğü açıkça görülür” hale gelmiştir. 1579-1683 arasını batı karşısında duraklama olarak tanımlayan Ayas, batıdaki ilmi gelişmenin “saldırgan güce dönüştüğünü” ve bunun karşısında Osmanlıların “önce duraklayıp sonra çöküntüye ve dağılmaya geçtiğini” ifade ederek aslında 19. yüzyıl oryantalist Osmanlı tarih yazımını tekrarladığı görülmektedir. Ayas, çok kısa olarak II. Meşrutiyet dönemi medrese ıslahat hareketlerine değinmiş, bu tarihte medrese müfredatına konulan “batılı olgucu bilimleri ve yabancı dilleri”⁵⁶ müspet karşılamıştır. Ancak ona göre bu müfredat değişikliği medreselerde umulan gelişmeyi sağlayamamış ve medrese kendi sonunu hazırlamıştır.

3.4. II. Dünya Savaşı’ndan sonra sosyal bilim araştırmalarına ilginin artması ve bilimsel standartlara daha uygun çalışmaların hız kazanması eğitim bilimleri ve eğitim tarihine de yeni bir alan açmıştır. Faik Reşit Unat’ın (1899-1964) *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihsel Bir Bakış*⁵⁷ başlıklı çalışması metodolojisi, kaynakları, analiz ve değerlendirmeleri ile Türk eğitim tarihinin ilk akademik çalışması sayılabilir. Adından da anlaşılacağı üzere Unat, eğitim tarihini (modern) Türkiye üzerinden ele almış ve Osmanlı klasik dönemine sadece beş sayfa ayırmıştır (s.3-6 ve s.80p-s.80u). Unat, medreselerin öğretim dilinin Arapça olduğunu belirterek “öğretim dili ve millîlik” arasında bir bağ kurmuştur. Ancak, ona göre medreseler “Türk ilim adamlarının himmetiyle, kitapların türlü haşiye ve şerhleri Türkçe yazılmaya, konuları Türkçe tahrir ve münakaşa olunmaya başlandığı için gittikçe millî bir hüviyet”⁵⁸ kazanarak asırlar boyu memlekete

⁵³ Ayas, *age*, s.86.

⁵⁴ Ayas, *age*, s.88.

⁵⁵ Ayas, *age*, s.89.

⁵⁶ Ayas, *age*, s.199.

⁵⁷ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihsel Bir Bakış*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1964.

⁵⁸ Unat, *age*, s.3.

hizmet etmiştir. Unat, “Fatih medreselerinde felsefenin önemli yer tutmasına karşın sonraları taassup yüzünden kaldırıldığını, müspet bilim konularının dirayetli müderrisler bulunmadığından okutulamaz hale geldiğini, bütün öğretimin şer’i derslere münhasır kılındığı, müşahede, tetkik, tecrübe ve tenkide katiyen yer verilmediğini, sadece ayetlerin ve hadislerin Aristo mantığına göre şerh edildiğini, manadan ziyade lafza kıymet verildiğini, yazı öğretimine hiç yer verilmediğini ve tam bir skolastik metodun hâkim olduğunu”⁵⁹ sıralamıştır. Unat’a göre, medrese öğretiminde “gerilemenin başlaması” hususunda Kâtip Çelebi’nin “haklı şikâyetleri” olduysa da fazla tesiri olmamış, III. Selim ve sonrasındaki medrese ıslah projeleri de başarılı olamamıştır.

Osmanlı klasik dönemi medrese hayatı hakkında oldukça kısa bilgiler veren Unat, Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemi gelişmelerini de özetleyerek geçiştirmiştir. Ona göre Osmanlı devlet adamları eski medrese sistemine uzun süre dokunmamışlar, onu kendi haline bırakmayı, hatta zaman zaman ona taviz vermeyi daha hoş görmüşlerdir. Ancak, Şerafettin Yaltkaya’ya referans vererek “Şeyhülislamın Tanzimat döneminde itibarlı ve etkin bir devlet adamı haline geldiğini”⁶⁰ yazması, II. Mahmud devrinde Meşihat makamının dönüşümü ve Evkaf Nezareti’nin kurulması realiteleriyle örtüşmemektedir.⁶¹ Unat’ın medreseleri “temsil ettiği *muhafazakâr ve gerici* zihniyeti yaşatıp geliştirmeyi âdeta vazife bilmek”le itham ederken kullandığı “*muhafazakâr ve gerici*” kavramlarının ideolojik ve konjonktürel bir tercih olduğu söylenebilir.

Unat’a göre II. Meşrutiyet dönemindeki medrese ıslahatlarının kökeni 1867’ye kadar götürülebilir. Yeni Osmanlı matbuatında sıklıkla medrese programının geriliğinden ve öğretim programındaki aksaklıklardan bahsedilmiştir. Ona göre, bu dönemde medreseler, aralarında Ali Suavi’nin de olduğu medreseden yetişmiş “*gerçek ve ülkücü* bilginler”⁶² dâhil olmak üzere devrin fikir adamları tarafından sert bir şekilde tenkit edilmiştir. Medreseyle ilgili ikinci ıslah çalışması 1877 sonrasında, üçüncüsü de 1909’un ardından başlamıştır. Unat, II. Abdülhamid döneminde medreselerin “asker kaçaklarının toplanma mekânı”⁶³ olduğunu tekrarlamıştır. II. Meşrutiyet dönemi medrese ıslah projesine (ıslah-ı medâris) dönemin teknik kavramları ve özgün kurumsal adlarıyla daha geniş yer ayıran Unat, bütün bu girişimlerin amaçları, pratik süreci ve neticeleri hakkında müspet ya da menfi bir yorum yapmamıştır.

3.5. Hasan Ali Koçer’in (1929-1993) Türkiye’de modern eğitimin gelişim sürecini anlatmayı amaçlayan *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*⁶⁴ çalışması, doçentlik tezi olarak hazırlanmış ve ilk defa 1970’te basılmıştır. Kitap 2000’li yıllara kadar Türk eğitim tarihi yazıcılığının sıklıkla referans verilen kaynaklarından biri olmuştur. Koçer’in çalışmasında medreselerle ilgili kısmın kaynakları Faik Reşit Unat, Hilmi Ziya Ülken, İhsan Sungu ve Nevzat Ayas’tır. Koçer, medreselere altı sayfa kadar yer ayırmış olsa da verilen bilgilerin karışıklığı ve yer yer yanlışlığı, konuyla ilk defa muhatap olanlar açısından yanıltıcı düzeydedir. Örneğin “1453’te İstanbul külliyesi kuruldu”, “Bu hariç ve dâhil dersleri görülen medreseler, o zamana göre “Darülfünun” olan Sahn Medreselerinin “lise” kısmını teşkil ediyordu”, “Fatih

⁵⁹ Unat, *age*, s.6.

⁶⁰ Unat, *age*, s.80p.

⁶¹ İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008; Esra Yakut, *Şeyhülislamlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

⁶² Unat, *age*, s.80r.

⁶³ Unat, *age*, s.80r. (Medrese talebelerinin askerliği hususunda: Cem Güldüren, “Osmanlı İmparatorluğunda Medrese Talebelerinin Askerliği Meselesi, *Toplumsal Tarih*, Aralık 2017, S.233, ss.68-74”)

⁶⁴ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul: 1991.

medreselerinde birbirine çelişik görüşlü kitaplar okutuluyordu”⁶⁵ gibi anlam, kavram ve bilgi kargaşası olan cümleler dikkati çekmektedir. Koçer de Fatih dönemi medreselerine övgü dolu ifadeler kullanmıştır. Ancak ona göre Molla Lütü’nin öldürülmesi “gerilemeyi başlatmış, bu tarihten sonra ilmî hürriyet kalkmış, ilme iltimas ve siyaset karışmaya başlamış..., müderrislik bir rütbe halini almıştır.”⁶⁶

Koçer’in eserinde medreseler için ayırdığı kısmın büyük kısmı, “bozulma, kayırma, rüşvet, çürüme, cahil ve sözde müderrisler, yeni ilimlere kapıları kapatma, cebir, felsefe ve tıp gibi Fatih ve Kanunî devirlerinin programlarında bulunan dersleri taassup ve cehalet yüzünden programdan çıkarma” gibi eleştirilerden oluşmaktadır. İhsan Sungu’nun Tevhid-i Tedrisât’ın esbâb-ı mucibesini anlatmak üzere hazırladığı yazıyı⁶⁷ kaynak göstererek medreselerin batı dünyasının her gün bir keşifle genişleyen ve her alanda devrim meydana getiren ilmî çalışmalarından habersiz, kapalı, geri kalmış bir taassup ve cehalet ocağı halinde kaldığını⁶⁸ beyan etmiştir. Eleştirilerine devam eden Koçer, medreselerin 17. ve 19. yüzyıldaki durumu için “imtihan usulünün müderrislerden kaldırılıp yalnız öğrencilere uygulandığını, müderrislik için artık ehliyet ve terakkinin söz konusu olmadığını vb.” sıralamıştır. Hatta ona göre, son zamanlarda “İslamî ilimlerin ileri gelen bir branşı olan “tefsir” ve “hadis” bile artık medrese müfredatına konmadığı gibi, riyaziyât (matematik) ve tabiiyât (tabii ilimler) gibi ilimlerin adları bile unutulmuştur. Müderrisler içinde iki satır yazıyı doğru dürüst yazamayanlar, iki çift sözü bir araya getirip söyleyemeyenler bile çoktur.”⁶⁹ Netice olarak ona göre medreseler 16. yüzyıldan sonra “her türlü ilerlemeye engel olan cehalet ve taassup ocakları”⁷⁰ haline gelmişlerdir. Fatih dönemi hariç, kalan bütün kısımlarda medrese eleştirisi hatta ithamı yapılan ifadeler için yukarıda belirtilen kaynaklar kullanılmakla birlikte çoğu da yazarın kendi yorumudur. Koçer, medreselerin Tanzimat, II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve kapatılma dönemleri hakkında bilgi vermemiştir.

3.6. 1940 sonrası eğitim tarihi çalışmalarının kahir ekseriyeti modern eğitimin Türkiye’deki teşekkülünü konu edinmiştir. Koçer’in çalışmasına benzer bir araştırma Cahit Yalçın Bilim (d. 1944-) tarafından 1980’lerin başında doktora tezi olarak hazırlanmış 1984’te de basılmıştır.⁷¹ Eğitim tarihi araştırmalarında Bilim’in kitabına orta sıklıkta referans verildiği görülmektedir. Buraya kadar sıralanan eğitim tarihi kaynak metinlerinden farklı olarak Bilim’in medrese tarihi yazımında kullandığı kaynakların zenginliği dikkati çeker. Zira o dönemde hem Türkiye’de hem de yurt dışında medreseye dair esaslı, birincil kaynaklara dayalı daha nesnel araştırmalar yapılmaya başlamıştır. Bilim’in referanslarında Cahit Baltacı, Johannes Pedersen, Cavit Baysun, (*MEB İA*), Abdülhak Adıvar, Nafi Atuf Kansu, Osman Ergin, Hamilton Gibb ve Harold Bowen, Nevzat Ayas, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Halil İnalçık, Faik Reşit Unat, Joseph S. Syzliowicz, Süheyl Ünver, Ercüment Kuran, Uriel Heyd, Sadrettin Celal Antel, Andreas M. Kazamias yer almıştır. (Burada medrese tarihinin önde gelen oryantalist isimlerinden George Makdisi’nin yer almaması dikkat çekicidir).

⁶⁵ Koçer, *age*, s.10-11.

⁶⁶ Koçer, *age*, s.11.

⁶⁷ İhsan Sungu, “Tevhid-i Tedrisat”, *Belleten II*, S.7-8, 1938, ss.397-431.

⁶⁸ Koçer, *age*, s.11.

⁶⁹ Koçer, *age*, s.13.

⁷⁰ Koçer, *age*, s.14.

⁷¹ Cahit Yalçın Bilim, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984. 106 s. (Eser, daha sonra biraz genişletilerek yeniden yayımlanmıştır: *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi, (1734-1876)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1998, 316 s.).

Cahit Yalçın Bilim de modern eğitimin arka planını inşa için değindiği medreselere dört sayfa yer ayırmıştır. Hâkim paradigmaya uygun olarak Fatih dönemi medreselerine övgü ve yüceltme vardır. Sahn ile medreselerin kurumsallaştığına ve böylece medrese temel hiyerarşisinin oluştuğuna değindikten sonra “bu sistemin imparatorluğun sonuna kadar devam ettiği”⁷² hükmünü vermiştir ki bu büyük ölçüde doğru bir saptamadır. Bilim’in de öncelikle üzerinde durduğu konu medresede bozulma sürecidir ve ona göre bunun sebebi, deney, gözlem ve müspet ilimlere yeterince yer vermemektir ve bu süreç 17. yüzyılın başından itibaren başlamıştır. Bilim’in bu hükmü vermesine Nevzat Ayas, Sadrettin Celal Antel, Şerafettin Yaltkaya ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı⁷³ kaynaklık etmiştir. Bilim, konuyu kısaca özetledikten sonra başka yazarlarda görülmeyen bir değerlendirme yapmıştır: “Üzerinde durulması gereken önemli mesele medreselerin statüsünün ne olduğudur. Bir zamanlar medreseler devlet ve toplumun ihtiyaçlarını karşılarken 17. yüzyıldan sonra durum değişmiştir. Şu durumda medreseleri tam bir teoloji üniversitesine dönüştürmek ya da yükseköğretimin bir bölümü yapmak düşünülmemiş ve medreseler cumhuriyet devrinde kapatılmıştır.”⁷⁴ Medreselerin batı dünyasındaki üniversitelerle sürekli kıyas edilmesine karşılık, Bilim’in bu değerlendirmesi aslında üzerinde durulması gereken bir husustur. Ancak Bilim, söz konusu dönüşümün niçin yapılamadığına dair bir bahis açmamıştır.

3.7. Türk eğitim tarihine olduğu kadar Osmanlı tarihi, yerel tarih, şehir ve kültür tarihi gibi konulara büyük katkısı olan Necdet Sakaoğlu (d. 1939-), eğitim tarihinde medrese konusuna en geniş ve detaylı yer veren tarihçilerin başında gelir. 1991’de hazırladığı *Osmanlı Eğitim Tarihi* başlıklı kitabını ana hatları ve zihniyeti aynı kalmakla birlikte metin gövdelerini daha da geliştirip resimlerle 2003’de kapsamlı bir şekilde yeniden yayımlamıştır.⁷⁵ Sakaoğlu eğitim tarihini “Osmanlı’dan günümüze” ele aldığı için medrese ve diğer eğitim kurumlarına daha geniş yer ayırmıştır (28 sayfa). Editöryal tercih olarak metin içi referans verilmeyen eserin kaynakçası oldukça dolgun/zengin olmakla birlikte, medreseyle ilgili bazı bazı temel kaynakların, özellikle yabancı dilden araştırmaların yer almadığı görülmektedir.

Sakaoğlu, diğer eğitim tarihçilerinden farklı olarak, medresenin ortaya çıkışına kısaca değindikten sonra medrese-tekke örgütlenmesinin farkına dikkat çekmiş, Türkçe öğretiminde tekkeye hususi bir yer ayırmıştır. Medreselerin ortak “öğretim dilinin Arapça olduğunu”, her ne kadar “konuşma dili Türkçe”⁷⁶ olsa da “Türkçenin medresede Farsça kadar bile ilgi görmediğini” belirten Sakaoğlu, “tekkeler olmasaydı Türkçenin tam bir avam diline dönüşeceğini”⁷⁷ iddia etmiştir. Medrese bahsinde Gazâlî’nin felsefeyi İslam’a aykırı görerek reddettiğini, tabii bilimleri gereksiz, matematiği zararlı gördüğünü ileri sürmüş, bunların yerine kelimeler merkezli öğretimi getirdiğini belirtmiştir. Sakaoğlu medrese eleştirisini daha da ileti götürerek medreseden yetişenlerin “hoşgörüyü, özgür düşünceye, insan sevgisine *sıcak bakmadığını*” yazmıştır. Bu

⁷² Bilim, *age*, 1984, s.8.

⁷³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın *Osmanlı İlimiye Teşkilatı* başlıklı çalışması 1966’da yayımlanmıştır ve bu tarihten sonraki medrese yazıcılığı tarihinin başlangıcıdır (İhsanoğlu, *age*, 2019, 274.). Buna karşın eğitim tarihi yazımında fazla referans gösterilmemiştir.

⁷⁴ Bilim, *age*, 1998, s.7-8.

⁷⁵ Necdet Sakaoğlu’nun muhtevası aynı olan ve birbirinin devamı niteliğindeki eğitim tarihi kitapları şöyledir: *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, 152 s.; *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, 402 s.; *Türkiye Eğitim Tarihi (11-20. Yüzyıllar)*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018, 568 s.

⁷⁶ Sakaoğlu, *age*, 2003, s.24.

⁷⁷ Sakaoğlu, *age*, 2003, s.14.

hükümleri Ebussu‘ud’un, Yunus Emre’nin Tanrı, doğa, insan temalı şiirlerini okumanın *dinsizlik* sayılacağına dair verdiği fetvalara⁷⁸ dayandırmış ancak kaynak vermemiştir.

Medresenin Osmanlı kuruluş ve Fatih-Kanuni dönemine, daha mutedil bakan Sakaoğlu, Fatih’in şahsi yeteneklerini ve ilme merakını övgüyle anlatmış, “o çağa uygun, *laik* bir eğitim ve *laik* bir insan tipi düşlediğini”⁷⁹ ifade ederek aslında meseleye ne kadar teleolojik perspektiften baktığını göstermiştir. Keza burada, Osmanlı toplumunun nüfusu ve medrese sayısından hareketle “herkese yeterli medresenin olmadığından da bahsedilmesi” konuya modernist (kamusal eğitim beklentisi) zaviyeden bakıldığının bir başka göstergesidir. Fatih dönemi medreseleri anlatılırken müfredat, okutulan kitaplar ve bazı teknik kavramların anlatımında küçük hatalar da söz konusu olmuştur. Sakaoğlu’na göre medreseler “tek ereği itaat olan, sessiz, düşüncesiz, hareketsiz insanlar yetiştirmeyi amaçlar. Medreseler kurucularının düşüncesi ne olursa olsun, temelde insanları bu dünya için değil ahiret için hazırlıyordu”. Bu yüzden medrese “dogmatik düşüncenin merkeziydi ve dogmatizm her konuya ve görüşe egemendi”. Sakaoğlu’na göre bu sebeplerle 15. yüzyıldan sonra “Osmanlı medreselerinden yetişenler düşünceye, pozitif bilimlere olumsuz bakmış, hatta düşmanlık”⁸⁰ etmiştir.

Diğer eğitim tarihçilerinde olduğu gibi Sakaoğlu’nun da medreseler hususunda en çok üzerinde durduğu konu duraklama ve bozulma meselesidir. Ona göre, medrese ve ilmi sınıfı arasında sıkı bir ilişki vardır ve medrese dışından kimselerin ilmiyeye dâhil olamadığını⁸¹ belirterek sınıfsal kastın⁸² oluştuğunu ve ilmiyenin Osmanlı siyasal otoritesi üzerinde önemli bir baskısının olduğunu belirtmiştir. Çöküntü düzeyindeki kurumun siyaset üzerinde bu kadar etkili olması da aslında bir tür paradokstur. Sakaoğlu’na göre medresede asıl bozulma ve çöküntü 16. yüzyıl sonlarında “aklî metotların ve derslerin programlardan bütün bütün ayıklanıp salt dogmatik yöntem ve konulara yer verilmesiyle”⁸³ başlamıştır. Sakaoğlu, Cahit Y. Bilim’e bezer bir yorum yaparak “bir zamanlar bağınaz ve ilkel Hıristiyanlık öğreti merkezi olan manastır mekteplerinin gelişerek çağdaş üniversitelere dönüşmesi”ni Türk eğitim tarihi açısından şansız bir rastlantı olarak görmüştür. Bütün bunların üzerine ona göre Osmanlı medreseleri “17. yüzyılda dünyanın gidişatına sırtını dönmüş birer çöküntü merkezleri”⁸⁴ haline gelmiş, böylece “Osmanlı din adamları, eğitimi belli kalıplarda tutmaya çalışırken, *papazlar daha ileri ve çağdaş* bir eğitim düşünebilmiştir. Medreselilerin her türlü yeniliğe nasıl karşı çıktıklarına uzun yüzyıllardan bir iki tane münferit/tekel örnek veren Sakaoğlu’nun bu tezlerinin sürekliliği ve yaygınlığı hakkında yeterli bilgi sunmamıştır.

Sakaoğlu medreseyi öğretim yöntemleri açısından da sert bir şekilde eleştirmiş, yegâne öğretim metodunun ezber olduğunu, ezberlenen metne vukûfiyetin ve özümsemenin söz konusu olmadığını son derece yüzeysel bir bilgi aktarımının olduğunu belirtmiştir. Eleştirilerini büyük ölçüde Koçi Bey, Kâtip Çelebi ve Gelibolulu Ali’nin eserlerinden aktarmalar yaparak sürdürmüştür. Medrese derslerinde sıklıkla kullanılan bir sözlüğün şerh ve haşiyelerle dolu sayfa

⁷⁸ Sakaoğlu, *age*, 2003, s.15.

⁷⁹ Sakaoğlu, *age*, 2003, s.20.

⁸⁰ Sakaoğlu, *age*, 2003, s.22.

⁸¹ Sakaoğlu, *age*, 2003, s.23.

⁸² Bu fikrin öncelikli savunucusu Madeline C. Zifli’dir, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Post-Classical Age (1600–1800)*, (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988). Ancak son zamanlarda yapılan araştırmalar Zifli’nin tezlerine karşıt, onu çürütücü veriler sunmaya başlamıştır.

⁸³ Sakaoğlu, *age*, 2003, 25.

⁸⁴ Sakaoğlu, *age*, 2003, 27.

fotoğrafına düşülen alt yazıyla, “durumun vahametine” işaret edilmiştir. Matbaaya karşı çıkma konusunun da medrese eleştirisi satırları arasında yer alması, örtük bir ima gibidir. Şeyhülislam Abdullah Efendi’nin dini kitapların basılamayacağına dair verdiği fetvanın aslında “İslam dinine büyük bir kötülük”⁸⁵ olduğunu yazmıştır. Ona göre yeniliklere kendini kapatan medreselerde herhangi bir meseleyi tartışmanın imkânı yoktur, felsefe bütünüyle yasaklanmıştır,⁸⁶ müzik ve diğer sanatlara da kesinlikle yer verilmemiştir. Buna karşın Sakaoğlu, bunca yasağa ve “bu tehditlere rağmen sazın, müziğin nasıl korunabildiği gerçekten düşündürücüdür”⁸⁷ diyerek şaşkınlığını ifade etmiştir. Ona göre medresenin kötüye gidişi 18. yüzyılda da aynen devam etmiştir. Sakaoğlu, medrese bahsini Mehmed Âkif’in medreseyi sert biçimde eleştirdiği beyitlerinden birkaç örnek verdikten sonra Osmanlı medreselerinden insanlık tarihi için kıymetli hiçbir insan yetişmediğini Osman Ergin’i aynen tekrarladıktan⁸⁸ sonra kapatmıştır.⁸⁹

3.8. Eğitim bilimleri sahasının dışında daha az araştırmacının tanıdığı ancak pedagojiye dair hazırladığı teknik kitapların yanısıra eğitim tarihine yönelik telif ve derlemeleri,⁹⁰ bu sahada sıklıkla kullanılan eğitimci yazarlardan biri Cavit Binbaşıoğlu’dur (1926-2013). Bunlar içinde medreselere yer ayırdığı tek çalışması *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*’dir. Cumhuriyet öncesi konularda büyük ölçüde ikincil kaynakları kullanan Binbaşıoğlu’nun medreselerle ilgili kaynakları *Büyük Larousse Ansiklopedisi*, Yahya Akyüz’ün çalışmalarıdır.

Binbaşıoğlu’nun eserinde medreselerle ilgili detaylı bilgi yer almaz. Toplamda beş sayfa kadar yer tutan medrese anlatısında bazı teknik ve terminolojik hatalarla kavram yanlışları hemen göze çarpar. Medrese hiyerarşisini modern zihniyete/tecrübeye göre kurmuş, “medreselerin ilk kısmını ‘hariç’, orta kısmını ‘dâhil’, kelâm ilahiyat, hukuk ve edebiyat içeren yüksek kısmını ‘Sahn’”⁹¹ şeklinde kategorize etmiştir. Medreseler için, “bunlar yalnızca dinsel bilgiler veren kurumlardır” dedikten sonra Fatih zamanındaki medreseleri diğerlerinden ayırmış ve “burada ünlü müderrislerin ders verdiğini” yazmıştır. Bu parlak zamanın Kanuni döneminde de devam ettiğini eklemiştir. Binbaşıoğlu “medrese öğretim dilinin Arapça”⁹² olduğunu belirtmiştir. Fatih devrinde, ilkökul öğretmenini (ibtidâi muallimi) yetiştirmek için hususi bir medrese açıldığı⁹³ bilgisini Muallim Cevdet’e dayandırarak anlatmıştır. Son olarak medresenin bozulma söylemine değinmiş, bu olgunun dört sebebe dayandığını belirtmiştir. Bunlar: Öğretim ve yöntem sorunları,

⁸⁵ Sakaoğlu, *age*, 2003, 38.

⁸⁶ Felsefe kitaplarının yasaklanmasına dair meselenin aslı, 1716’da Şehit Ali Paşa’nın vefatı sonrasında aralarında astronomi, felsefe ve tarih kitapları da olan terekesinin kütüphaneye vakfedilemeyeceğine dair verilen hukuki mesnedi kuvvetli olmayan bir şeyhülislam fetvasıyla ilişkilendirilmiştir. Bunun Osmanlıların ilme olan menfi tutumlarını gösteren bir belge olarak değerlendirilemeyeceği hakkında bk.: Erünsal, *age*, s.281-290.

⁸⁷ Sakaoğlu, *age*, 2003, 230.

⁸⁸ Ergin, *age*, 1977, s.108; Sakaoğlu, *age*, 2003 s.38.

⁸⁹ Osmanlı tarihi konusunda da bolca eser veren Necdet Sakaoğlu’nun öncüsü Osman Ergin’in 1940’lı yılların psiko-politikasıyla yazdığı satırlara en ufak bir eleştiri getirmemesi ve onu tasdik edencesine tekrarlaması ilginçtir.

⁹⁰ Cavit Binbaşıoğlu’nun Türk eğitim tarihine dair kapsamlı üç eseri vardır: *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995; *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi* Ankara: Anı Yayınlar, 2005; *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Anı Yayınları, 2009; Kitap 2009’da basılmış olsa da aslında 1970’lerden sonra yazılan makalelerden müteşekkildir.

⁹¹ Binbaşıoğlu, *age*, 2009, s.64.

⁹² Binbaşıoğlu, *age*, 2009, s.66.

⁹³ Binbaşıoğlu, *age*, 2009, s.66; Muallim Cevdet böylesi bir bilgiyi “Darümuallimîn’in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans”, *Tedrisât Mecmuası*, 15 Şubat 1916, No:6/32, s. 180’de verir. Sahn medreselerinde “ibtidâi muallimi yetiştirmek için hususi bir cetvelden/programdan” bahseder. Ancak Muallim Cevdet’in bu bilgisini tevsik edecek başka hiçbir kaynağa tesadüf edilememiştir.

müdürrislerin atama yöntemi, öğrenci disiplini ve müdürris disiplindir. Her bir başlığı Yahya Akyüz'den kaynaklar vererek, yaygın bilinen söylemler doğrultusunda uzunca anlatmıştır.

3.9. Türkiye'de eğitim tarihinin akademik disiplin halinde çalışılması, üniversitelerin ilgili bölümlerinde ders olarak okutulması ve bu disiplindeki temel meselelerin sistematik olarak tartışılması gibi konulara öncülük eden araştırmacıların başında muhtemelen Yahya Akyüz (d. 1941-) en başlarda gelir. Eğitim tarihi yazıcılığında onun "opus magnumu" sayılan *Türk Eğitim Tarihi*⁹⁴ başlıklı kitabı kadar referans verilen bir başka eserden bahsetmek güçtür. Akyüz'ün çalışmasının 1982'de ders kitabı olarak hazırlanmasından 2023'e kadar sürekli yenilenip genişletilerek kapsamlı bir eğitim, kültür ve yazarın kendi ifadesine göre "fikir eseri"ne dönüşerek 34 baskı yapması, hem geniş bir kitleye ulaştığının hem de yaygın ve etkin bir okuyucu/araştırmacı çevresine hitap ettiğinin göstergesi sayılabilir. Hemen her baskısında güncellenen kitabın medreselerle ilgili zengin bir bibliyografyaya sahip olduğunu, ancak özellikle iki binli yıllar sonrasındaki yeni ve yabancı dilde yapılmış araştırmalara yer ayırmadığı görülebilir.

Diğer eğitim tarihi kitaplarına göre, medrese konusuna en geniş yeri ayıran Akyüz (takriben 30 sayfa) bu kurumların tarihini ilk ortaya çıktığı zamanlardan itibaren incelemiştir. Selçuklu dönemi anlatılırken, medreselerin ortaya çıkış amacı "ehl-i sünnet koruyuculuğu" olarak belirtilmiş, ayrıca Nizamiye medreselerine değinirken de bu kurumların memur ve din adamı yetiştirme, İslam'ı yayma gibi misyonları üzerinde durmuştur. Bu kısımda tamamı ikincil kaynaklardan olmak üzere İmam Gazali'nin medreseler üzerindeki rolünün büyüklüğüne vurgu yapılmış, felsefeyi müfredattan onun çıkardığı ve bilimlerin gelişmesine engel olduğu savı birkaç defa tekrarlanmıştır. Ona göre Gazali'de faydacılık düşüncesi vardır ve bu Osmanlılara da intikal etmiştir.⁹⁵

Fatih dönemi medreseleri Akyüz'ün çalışmasında da geniş yer tutmuş ve verilen derslerin çeşitliliği, müspet ilimlerin okutulması ve Sahn medreselerinin devletin Sünni ideolojisini üretmek ve sürdürmekle görevli olması gibi konulara değinilmiştir. Akyüz'e göre burada yetişenler sayesinde merkezi yönetimin rakipsizliği söz konusu olmuş ve iktidarla ulema iç içe geçerek ilmiye üst düzey bürokrasinin ayrılmaz parçası haline gelmiştir. Akyüz, Fatih'in kişiliğine, ilme merakına, ilim adamlarını himayesine ve onunla ilgili kıssalara da didaktik örneklerle geniş yer ayırmıştır.⁹⁶

Akyüz'ün *Türk Eğitim Tarihi* eserinde, medrese hiyerarşisi, okutulan dersler, ulema ataması vb. konularda verilen teknik bilgiler doğru ve okuyanın anlayabileceği açıklıktadır. Akyüz de "medrese öğretim dilinin Arapça olduğuna" vurgu yapmış ancak ders kitaplarına yazılan şerhler sayesinde "kısmen Türkçe de ders verildiğini"⁹⁷ yazmıştır. Ezbere dayalı öğretim yönteminin ayaklı kütüphane yetiştirmeye yönelik olduğunu ancak bu yöntemlerin yeni bilgi üretmeye engel teşkil ettiğini belirtmiştir. Medrese eğitim kademeleri hakkında bilgi verirken burada "lisansüstü eğitim yapılıyor muydu?"⁹⁸ şeklindeki sorunun biraz anakronik olduğu söylenebilir. Cahit Y. Bilim ve Necdet Sakaoğlu'nun sadece değinmekle yetindikleri Osmanlı medreselerinin duraklaması ve batı üniversitelerinin yükselişi konusu üzerinde daha geniş duran Akyüz, Batı dünyasını anlattıktan sonra, medresedeki durumu Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden sonra, devletin

⁹⁴ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, (M.Ö 100- M.S.2019), 34. Baskı, Ankara: PegemA Yayınları, 2021, 572 s.

⁹⁵ Akyüz, *age*, s.43-45.

⁹⁶ Akyüz, *age*, s.66-67.

⁹⁷ Akyüz, *age*, s.44.

⁹⁸ Akyüz, *age*, s.69.

kabullendiği yeni ideolojik dönüşüme bağlamıştır. Ahmet Yaşar Ocak'ın tezlerinden hareketle “bu tarihe kadar her türlü değişime, senteze açık olan Osmanlı resmi dini ideolojisinin, kendini artık her türlü yeni alışverişlere, yeni sentezlere, yeni değişimlere sıkı sıkıya kapatma yoluna girdiği, bu yüzden de ister istemez hoşgörüsüz ve katı bir hale geldiği”⁹⁹ iddia edilmiştir. Akyüz'e göre, 16. yüzyıldan sonra Batıda Latince genel bilim dili olmaktan çıkıp ulusal diller yükselirken, Osmanlı medreselerinde Arapça ilim dili olarak hâkimiyetini sürdürmüştür.

Akyüz'ün eserinde medresenin toplum içindeki yeri, önemi, fonksiyonu, bir âlimin/müderresin yetişme süreci, şeyhülislamın devlet ve toplumdaki fonksiyonu, Osmanlı tarihi otoritelerinin hâkim anlatısına uygunluk içinde ve sade bir üslupla anlatılmıştır. Akyüz, “Osmanlı ulemasının ve meydana getirdikleri eserlerin bir değeri yok mudur?” şeklindeki soruya verdiği cevapla diğer eğitim tarihçilerinden kısmen ayrılmıştır: Ona göre, “bu eserlerin özgün, bilimsel bir değeri *hemen hiç olmamakla birlikte* onlar İslam hukuku için katkı sağlamış, devletin ideolojisini beslemiş, günlük hukuki sorunların çözümüne yaramıştır.”¹⁰⁰

Medreselerin durgunlaşması, bozulması ve çöküşü meselesine farklı bakışlar getiren Akyüz'e göre de bu süreç 16. yüzyılın başlarında kendini göstermeye başlamıştır. Molla Lütü'nin idamını “Osmanlı bilim ve düşünce yolunda ilk felaket” şeklinde yorumlamıştır. Akyüz, medresenin duraklama-gerileme söyleminde yaygın olarak bilinen bütün argümanları, büyük ölçüde ikincil kaynaklar kullanarak yedi başlıkta toplamıştır. Ona göre Osmanlı uleması belli makamlara ulaşmayı yaşamlarının gayesi haline getirmiş, bu da bilimsel çalışmanın ve üretimin önündeki en önemli engellerden biri olmuştur. Ezberci eğitim yöntemi de temel gelişmelerden sayılmıştır. Mülazemet sisteminin bozulması, beşik uleması tecrübesi zikredilen diğer hususlardır. Tanzimat döneminde medresenin kendi haline bırakıldığını, bir anlamda devletçe gözden çıkarıldığını belirten Akyüz, II. Meşrutiyet dönemi medrese ıslah hareketlerini ve yeni açılan kurumları da kısaca özetlemiştir. Medrese ıslahatının neticeleri konusunda “medreseler artık günün şartlarına uyum sağlamış, toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilir bir hale gelmiş olmuyorlar mıydı?” sorusuna “uygulamaya zaman ve fırsat kalmadan medreseler 1924'te kapatıldı”¹⁰¹ cevabını vererek yorum yapmamıştır. 20. yüzyıl gelişmelerinden hareketle retrospektif bir nazarla medreseleri değerlendiren Akyüz'ün, “bina düzeni, burs ve sosyal yardımları, programı, kendi işini kendisi yapması, halktan kopmaması gibi nitelikleri bakımından medreseler *millî değilse bile bile memleketçi* idi”¹⁰² hükmü, kendine özgü bir yalınlık ve nesnellik çabası göstermektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Türk eğitim tarihinde medrese tarihi yazıcılığı geniş bir yer kaplamasa da bütün eğitim tarihçilerinin mutlaka değinmek zorunda kaldığı bir konu olmuştur. 1960'ların ortalarına kadar yazılan eğitim tarihlerindeki medrese tarihi yazıcılığında ciddi kavram kargaşasının, ontoloji, dönem, hiyerarşi ve terminolojik yanlışların olduğu, doğrusu bu konuya gerekli titizliğin gösterilmediği görülebilmektedir. Meseleye bir bütün olarak bakıldığında bütün bir medrese tarihi, Fatih ve kısmen Kanuni dönemi hariç, duraklama, gerileme, bozulma, topluma sırtını dönme, ilme, yeniliğine, fenne-teknolojiye karşı çıkma tarihinden ibaret gibi verilmiştir. Böylece devletin ve toplumun çöküşünde öncelikli sorumlulardan birinin medrese olduğu vurgulanmıştır. Kitaplardaki medrese anlatılarının dörtte üçüne yakını bu olumsuzluklar üzerine temerküz etmiştir. Bu

⁹⁹ Akyüz, *age*, s.73.

¹⁰⁰ Akyüz, *age*, s.78.

¹⁰¹ Akyüz, *age*, s.286.

¹⁰² Akyüz, *age*, s.85.

anlatılarda, bir sorgulama ve analiz yapmaktan ziyade doğrudan itham etme ve suçlama tarzı ağır basmaktadır.

Bir diğer temel mesele, medreseye yeknesak modern ve yerel/ulusal bir eğitim kurumu olarak yaklaşılmasıdır. Oysa medrese, farklı kültür coğrafyalarında her bakımdan farklı yapılarda ortaya çıkmış, keza zaman içinde de değişim göstermiştir. Diğer bir ifadeyle 9. ve 10. yüzyıl sularında bir İslami yükseköğretim kurumu olarak teessüs eden medrese ana zihniyet omurgası sabit kalarak, her coğrafyada ve hemen hemen her yüzyılda farklı işletim sistemlerine bürünerek, değişerek, dönüşerek içinde yaşadığı toplumla bütünleşmiştir. Anlamayı zorlaştıran bu genel-yerel yapının eğitim tarihi medrese yazıcılığında dikkate alınmadığından bahsedilebilir. Bu durum, medresenin yetiştirmek istediği insan tipi ve kurmak istediği toplumsal düzeni de anlamayı zorlaştırmıştır. Nitekim eğitim tarihi yazarlarının çoğu, medresenin “itaat eden, düşünmeyen, sorgulamayan bir birey” yetiştirmeyi amaçladığını tekrarlamışlardır. Bu değerlendirmenin, medrese eğitim anlayışında ders seçme, hoca talebe ilişkileri, icazet şartları vb. pratikler düşünüldüğünde gerçekliğe taban tabana zıt olduğu anlaşılabilir.

Kökleri Tanzimat dönemine uzanan ancak II. Meşrutiyet döneminde başlayan resmi eğitim tarihi ve medrese tarihi yazıcılığının inşa ettiği yeni ‘imaj’ın süreklilik kazandığı, böylece Cumhuriyet döneminde medreseye karşı büyük oranda ortak söylemin tekrar edildiği görülmektedir. Bunun da kaynak kullanımını ve ideolojik tercihle doğrudan bir ilgisinin olduğu düşünülebilir. Zira Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemi yeni tarih yazım paradigmasının öncelikli referansları bir taraftan Osmanlı duraklama ve gerileme söyleminin öncelikli temsilcileri Koçi Bey, Kâtip Çelebi, Gelibolulu Mustafa Âli’nin şikâyet ve nasihatname türü eserleri, diğer yandan da batılı oryantalist çalışmalardır. Osmanlı nasihatname ve siyasetnamelerinin zamanlarındaki bir olguyu açıklama kapasitesi konusunda özellikle 1980’lerden sonraki revizyonist tarih yazımında çekinceler ve şüpheler ortaya çıkmıştır. Örneğin, Abou el-Haj’a göre nasihatnamelere, “birer nasihat, el kitabı ya da reform çağırısı olmaktan ziyade, birer polemik, bazen de birer protesto risalesi”¹⁰³ olarak bakmak gerekmektedir. Diğer taraftan Tanzimat’ın yeni tarihçileri, sonrasında Şemsettin Günaltay ve Nevzad Ayas ile başlayan oryantalist tezlerle medrese anlatımı söz konusu kurumları anlatmaktan çok menfi durumun müsebbibi ilan etmeye yönelik olmuştur. Eğitim tarihi yazarlarının medrese tarihi yazarken bu hususu yeterince göz önünde tutamadıklarını belirtmek abartı olmayacaktır.

Türk eğitim tarihinin medrese tarih yazımında ciddi bir kaynak kullanım meselesinden bahsedilebilir. Bu çalışmaların yapıldığı dönemlerde arşiv, araştırmalara erişim, dil vb. yetersizliklerin bulunması elbette bir realitedir. Ancak yine de bazı kaynak kullanım tercihlerinin izahı zor görünmektedir. Örneğin, medrese, ulema ve ilmiye sınıfı denildiğinde akla ilk gelen, alanının otoritesi bir kaynak olan Taşköprülüzâde’nin *Şekâ’ik-i Nu‘maniye*’si ve onun tercüme ve zeylleri. Medreseyle doğrudan ilgili binlerce âlim, mutasavvıf, edip ve şair hakkında bibliyografik bilgi veren bu külliyatın eğitim tarihlerinde kullanılmaması ilginçtir. Osman Ergin’in medrese eleştirisinde, yakın arkadaşı Muallim Cevdet yerine, Ali Suavi ve Ziya Paşa’ya kulak vermesi de maksatlı bir tercih olsa gerektir. Keza, 1950’lerden sonra hızla artan yabancı dillerdeki medrese tarihi araştırmalarının da çok az referans gösterildiği görülmektedir.

¹⁰³ Rıfa’at ‘Ali Abou el-Haj, *Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: İmge Yayınları, (Çeviren: Oktay Özel, Canay Şahin), 2018, s.72.

Yahya Akyüz dışında eğitim tarihi yazarlarının medresenin ortaya çıkış süreci ve var olma ontolojisi üzerinde durmadıkları vakidir. Bu durum, medresenin ortaya çıkış gerekçesini ıskalemiş ve sorumluluk alanında olmayan hususları yapmadığı (akli ilimlerin ve felsefenin okutulmaması vb.) şeklinde bir isnadı doğurmuştur. Çoğu eğitim tarihinde özgün kaynaklara referans verilmeksizin İmam Gazâlî'nin medrese üzerindeki etkisine değinilse de felsefenin yerine kelamı getirdiğine vurgu yapılmıştır. Gazâlî'den üç-dört yüz yıl sonra, Fatih döneminde felsefe eğitimine değinilmesi, medreseyi Nizamiye'de kurumsallaştıran Gazâlî'nin aynı zamanda duraklamayı başlatan ve ilim öğrenmeyi engelleyen kişi¹⁰⁴ olarak sunulması da ayrı bir çelişkidir. Aslında İmam Gazâlî hakkında yazılanların kahir ekseriyeti oryantalist tezlerin tekrarından ibaret ezberlerdir.¹⁰⁵

Eğitim tarihi kitaplarının çoğunda -Faik Reşit Unat ve Yahya Akyüz müstesna- medresenin insani, malî, idarî ve ilmî yapısı hakkında sağlıklı, titiz bilginin yeterli açık ve anlaşılır bilgi verilmediği görülmektedir. En başta, medrese bir vakıf kurumudur ve vakıf sistemi hakkıyla anlatılmadan medrese anlatılamaz ve anlaşılabilir. Oysa bu araştırmaya mevzu kitapların neredeyse hiçbirinde vakıf ve onunla ilgili diğer sosyal kurumlar (cami, mescit, sıbyan mektebi, imaret, hamam vd.) yeterince vurgulanmamıştır.¹⁰⁶ Bunun sebebi muhtemelen, meseleye modernist paradigmadan bakmaktır. Modernist eğitim paradigmasına göre eğitim, devlet tekelinde, otokratik bir yapı olarak teşekkül ettiğinden, pek çok araştırmacı medreseye de bu gözle bakmakta ve klasik dönemin devlet toplum arası en güçlü mekanizması olan vakfın önemini gözden kaçırmaktadır. Bu vadiden olmak üzere, vâkıf, vakıfname, vakıf mütevellisi, medrese mali yapısı, müderris ataması, merkez ve taşra medreseleri, medrese daimi ve muvakkat görevlileri vb. konularında neredeyse hiç yer verilmemiştir. Keza icazet, mevalî, mülazemet, ilmiye silkine giriş gibi medrese literatürünün önemli kavram ve konuları da anlaşılacak düzeyde değildir. Eğitim tarihi yazarlarından çoğunun bu konu ve kavramları bilmediği düşünülmemesine karşın, kitaplarına almamalarının şahsi, siyasi, psikolojik vb. sebepleri olabilir.

Medrese tarih yazımında düğüm noktalarından biri de öğretim dili meselesidir. Medresede öğretim dilinin Arapça olduğu konusunda bütün eğitim tarihçileri hemfikirdir. Bugünün verileriyle bunun doğru olmadığı artık açıktır. Meselenin hakikati şöyledir: medrese ders kitapları ilim dilinin Arapça olmasından mütevellit bu lisandadır ancak, öğretim dili medresenin bulunduğu yere göre değişmektedir. Türklerin çoğunlukta olduğu Anadolu ve Balkanlarda Türkçe, Arnavutça, Boşnakça, Arap vilayetlerinde Arapça, İran-Afganistan bölgesinde Farsçadır. Osmanlı medreselerinin kahir ekseriyetinin öğretim dili “muhatap kitle, yönetici sınıf ve toplum

¹⁰⁴ Genel tarih yazımının tam aksine İmam Gazâlî İslam bilim-felsefe ve düşünce geleneğinde yenileşme döneminin başlangıcı olarak görülmektedir. İslam medeniyetinin gelişiminde yeni bir dönemlendirme ve Gazâlî'nin yeri hakkında bk.: Ömer Türker, “Yenilenme Dönemi”, *İslam Düşünce Atlası, Yeni Edisyon*, (Yayına hazırlayan: Halil İbrahim Üçer), C.3, 2022, s.808 vd.

¹⁰⁵ Eğitim tarihi yazımındaki anlatının tam aksine, “İmam Gazâlî'nin XVII. yüzyıla kadar hayret verici yepyeni bir devir açmış, bu yüzyıla kadar devam eden İslam felsefesi ve kelam yolu onun sayesinde tamamıyla değişmiş ve büyük bir inkılabı mazhar olmuştur.” Tahir Harimi Balcıoğlu, *Fatih Külliyesi, İlmî Teşkilatının Esası Olan İslâmî İlimler ve Okutulan Eserler*, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2023, s.14 ve 144; İmam Gazâlî'nin ilmî performansı ve İslam ilim/felsefe sürecine etkisi ve katkısı hususunda başlangıç metni olarak ayrıca bk.: Eric Ormsby, *İslam'ın Dirilişi*, (Tercüme: İsmail Hakkı Yılmaz), İstanbul: Vakıfbank Yayınları, 2019; Bedri Gencer, “Gazâlî'nin Vizyonu İhyâ'nın Misyonu”, *Dinî ve Felsefî Metinler, Yirmi Birinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*, C.1, İstanbul, 2012. ss.457-484.

¹⁰⁶ Bu konuda Osman Ergin, söz konusu kurumları medrese dışı eğitim ortamları kategorisinde ele almış, onları medreseden ayırtmıştır. Cami, tekke, zaviye, kütüphane, vb. kurumların sosyal fonksiyonu üzerine uzun ve son derece değerli bilgiler vermiştir.

gerçekleri”¹⁰⁷ bakımından Türkçedir. Türkçenin kudretli bir imparatorluk dili haline gelmesinin en büyük hamilerinden biri medresede Türkçe eğitim-öğretim yapılmasıdır. Eğitim tarihi medrese tarih yazımında bu önemli detay hakkıyla izah edilmemesinden öte büyük bir önyargıya mahkûm edilmiştir.

Faik Reşit Unat, Necdet Sakaoglu ve Yahya Akyüz medresedeki öğretim diliyle millilik arasında modernist bakış açısıyla bir bağ kurmuştur. Bu yazarlar, öğretim dilinin Arapça olmasına karşın tartışma ve konuşma dilinin Türkçe olduğuna ve şerh ve haşiyelerin diline dikkati çekmişlerdir. Bu sayede medreseler, Unat’a göre “gittikçe millî bir hüviyet” kazanırken, Akyüz’e göre “millî değilse bile memleketçi” bir karakterdedir. Osman Ergin’e göre medreseler “değil farklı bir yabancı dil (burada sadece Avrupa dilleri kast ediliyor) Arapçayı bile öğretmekten acizdir”. Cumhuriyet döneminde bile, ilahiyat fakültesi öğretim elemanları arasında en iyi Arapça bilenlerin klasik medrese usulüyle bunu öğrendiklerini itiraf etmeleri, bu meselenin yaman çelişkilerinden birine işaret etmektedir.

Eğitim tarihinin medrese tarih yazımında, medrese eğitim-öğretim yöntemi, otorite ders kitaplarını şerh ve izah, ezber ve sık tekrar bütünüyle olumsuz görülen bir husustur. Bu durum tam menfi anlamda sıkı skolastik tarz olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁸ Keza, ders kitapları üzerine yapılan şerh, haşiye ve talik usulü hakkında da hiçbir ayrıntının yer almadığı söylenebilir. Sakaoglu, şerh ve haşiyelerle dolu bir sözlük sayfasının fotoğrafını medrese eğitiminin karmaşıklığına ve vahametine¹⁰⁹ yormuştur. Medrese ders kitapları, şerh, haşiye ve talik literatürü ve bunların ilmi değeri hâlâ yakası açılmamış konulardan biridir.¹¹⁰

Türk eğitim tarihi medrese tarih yazımında dikkati çeken hususlardan biri de Fatih dönemine aşırı olumlu-parlak bir dönem olarak bakılması, Fatih’in ilme, hususiyle felsefeye ve akli ilimlere ilgisi, muhabbeti konusudur. Hemen hemen bütün eğitim tarihçileri, Kanuni dönemi sonlarında duraklamanın ve bozulma emarelerinin görülmesinden söz etmişlerdir. 1580’de rasathanenin yıktırılması ve 1727’de matbaanın gelişi sırasında dinî kitapların basımına izin verilmemesi ile medrese arasında bağ kurulması tarihi realitelerden uzaktır. Duraklama ve gerileme söylemiyle bağ kurulan Molla Lütüfi hadisesine de değinen eğitim tarihçileri, bunun “haksız bir katl ve ilim için felaket” olduğunda ittifak etmiştir. Oysa yeni araştırmalar¹¹¹ Molla Lütüfi hadisesinin ilmi olmaktan ziyade siyasî ihtimalini öne çıkarmıştır. Bu tarihi bilgiler yakın zamana kadar bilinmiyordu, bu bakımdan da eğitim tarihçisi seleflerimiz elbette tenkit edilemez. Ancak, sebebi kesin olarak bilinmeyen meselelerde daha ihtiyatlı davranılabilir, bir taraf itham edilmeyebilirdi.

¹⁰⁷ Medrese mensuplarının dili, telif ve tercüme eserlerin Türkçe oluşu ve Türkçenin 17. Yüzyıldan sonra zengin ve hakim bir dil haline gelme süreci gibi konularda detaylı bir araştırma için bk.: İhsan Fazlıoğlu, “Osmanlı Döneminde ‘Bilim’ Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi”, *Kutadgubilig, Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S.3, 2003, ss.151-184.

¹⁰⁸ Skolastik usulün mahiyeti, eleştirel düşünceye sağladığı katkı ve medrese ile ilişkisi vb. konularda bk.: Salih Zeki, Yusuf Akçura, Muallim M. Cevdet, *Skolastik Eğitim ve Türkiye’de Skolastik Tarz*, (Hazırlayan: Hasan Ünder), Ankara: Epos Yayınları, 2002.

¹⁰⁹ Sakaoglu, *age*, s.34.

¹¹⁰ Şerh ve haşiye konusunda bk.: İsmail Kara, *İlim Bilmez, Tarih Hatırlamaz, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022.

¹¹¹ Molla Lütüfi’nin öldürülmesi meselesi dinsizlik, ilhad ya da zındıklıktan ziyade bir devlet güvenlik meselesiyle (aşere-i muhabbese hadisesi içinde yer alması ya da sâ’î bi’l-fesâd) ilgili olduğu ihtimaline dair bk.: İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019, s.475-495.

Medresede bozulma söylemine mesnet teşkil eden hadiselerin başında atama sistemindeki usulsüzlük, rüşvet ve “beşik uleması” tabir edilen müderrislik payesinin babadan oğula geçme uygulaması sıklıkla tekrar edilmiştir. Elbette böylesi ‘nepotik’ ilişkilerin gerçeklik değeri vardır ve arşive yansıyan örnekleri mevcuttur. Ancak, son üç yüz yıllık dönemde “beşik uleması” kategorisine giren toplamda ne kadar hadiseden bahsedilebilir?¹¹² Bu usulsüzlüğün yaygınlığı ve tekerrürü hangi düzeydedir? Failleri nasıl bir müeyyideyle karşılaşmışlardır? Bu ve benzeri sorular sorulmadan münferit vakalar üzerinden yüzyılların eğitim kurumunu mahkûm etmek de tarih usulü açısından doğru olmasa gerektir.

Tanzimat döneminde medresenin değişimi ve dönüşümü meselesi, eğitim tarihi medrese tarihi yazımının büyük boşluklarından biridir.¹¹³ 1826’da Evkaf Nezareti’nin kurulması ve Meşihat’ın konumunda yeniden düzenlemeye gidilmesiyle medresenin devlet nezdindeki önem ve önceliği tedricen tersine dönmüştür. Modernleşmenin hız kazanmasıyla devlet yeni dönemin bürokratik kadro ihtiyacını medreseden değil yeni açmaya başladığı mekteplerden temin etmeyi tercih etmiştir. II. Abdülhamid döneminde daha da hızlanan bu durum, II. Meşrutiyet döneminde farklı bir boyut kazanmış ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin meşrutiyet ihtiyacı ve medresenin toplumsal nüfuzu sebepleriyle hızlı bir ıslah girişi başlamış ve pek çok somut adım da atılmıştır. Tam da II. Meşrutiyet döneminde başlayan eğitim tarihi ve medrese tarih yazıcılığındaki eleştiri, menfi değerlendirme ve mütereddüt durum, Cumhuriyet döneminde kesin bir redde ve ötekileştirmeye hatta nefret ettirmeye yönelmiştir. Eğitim tarihi yazarlarından pek azı bu süreci anlatmış, çoğu değinmemiştir. Yahya Akyüz dışında devlet-medrese ilişkisine değinen olmadığı gibi, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve medrese ilişkisine temas eden görülmemektedir.

Keza ilk defa Osman Ergin’in dile getirdiği, sonra süreklilik kazanan tekrarlardan biri, II. Abdülhamid’in medrese talebelerini askerlikten muaf tutmasıyla buraların “asker kaçağı ocağına”¹¹⁴ döndüğü tenkididir. Yeni araştırmalarla bunun da büyük ölçüde tek taraflı ele alındığı ve medreseler lehine hilaf-ı hakikat olduğu ortaya konulmuş, medreselilere bir iltimasın söz konusu olmadığı, uygulamanın diğer öğretim kademelerindeki talebelere verilen hakkın onlara da tanınmasından ibaret olduğu ortaya konulmuştur.

Muallim Emin Bey, Şerafettin Yaltkaya, Mehmet Şemsettin Günaltay ve Osman Ergin başta olmak üzere Osmanlı son döneminde medrese pratiğini yakından tanıyan, tecrübe eden tarihçilerin, bu kurumların tarihini yazarken takındıkları tavrın ve Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde aldıkları pozisyonların da apayrı bir izahı olsa gerekir. Buna karşın medrese realitesini bilen kişilerin kendi kurumlarına dair -istisnalar dışında-, tarihçeler yazmaması da ayrı

¹¹² “Beşik uleması” kavramsallaştırması hakkında yeni ve önemli bilgi yorumları için bk.: İlhami Yurdakul, *İktidarın Ruhu, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kişizade İmtiyazları, (Beşik Uleması, Siyaseten Katl, Müsadere)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.

¹¹³ Eğitim tarihi yazımındaki bu boşluğa karşın söz konusu sahada ciddi bir birikim oluşmuştur. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e, özellikle de II. Abdülhamid dönemi medrese din eğitimi ilişkisi ve medresenin değişim ve dönüşümü konusunda bk. Zeki Salih Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1839-1876*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004; II. Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021; *Medreseden Darülfünuna Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi*, Ankara: Maarif Mektepleri, 2019 vd.

¹¹⁴ Medreseler gerçekten asker kaçaklarını koruyan yerler haline geldi mi? Bu konuda arşiv kaynaklarına dayalı bir araştırma için bk.: Cem Güldüren, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Medrese Öğrencilerinin Askerliği Meselesi”, *Toplumsal Tarih*, Aralık 2017, S.288, ss.68-75; Hasan Yıldız, “Osmanlı’da Medrese Talebelerinin Kur’a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vakantivis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, V. 5, Sayı/No. 2, 2020, ss.1075-1125.

bir meseledir. Eğitim tarihi yazımında medreseye yöneltilen menfi tutumun başlangıcı, kaynakları ve tekrara dönüşme sürecinde Osmanlı tarihçileri olduğu kadar erken cumhuriyet dönemi resmi tarihçilerinin de büyük payından bahsedilebilir. Erken cumhuriyet dönemi Osmanlı kültür ve siyasi tarihçilerinden Enver Ziya Karal, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Halil İnalcık, İsmail Hami Danişmend, Ahmed Süheyl Ünver vd. öncü, paradigma kurucu tarihçilerin resmi tarih yazım politikasının laik/seküler modernist bakış açısı doğrultusunda inşa ettikleri tarihin bu sürece katkısı ve etkisi yadsınamaz. Bu bağlamda, eğitim tarihi yazarlarının medrese tarihi yazıcılığı ile genel Türk tarihi yazarları arasında bir paralellik-uyum söz konusudur.

Eğitim tarihlerinin genelinin Cumhuriyet dönemi resmî tarih yazım paradigması doğrultusunda millî/ulusal, ulus-devletçi, seküler/pozitivist ve normatif bir karakterde olduğu söylenebilir. Bu dönemdeki çalışmaların millî, laik, ulusal beklenti ve arayışları medrese meselesine bakışın istikametini de belirlemiş ve büyük ölçüde modernist paradigma hakim olmuştur. Modern eğitim tabiatı gereği merkezî ve otokratik bir düzenleme olduğundan medrese gibi merkezî ve ferdî tercihlere açık bir kuruma tahammül edemezdi. Tanzimat'tan sonra sürekli irtifa kaybedip üvey evlat konumuna düşen medrese, 1924'ten sonra sadece fiilen kapatılmakla kalmamış, bin yıllık tecrübeleriyle birlikte tarihin dışına itilmek istenmiştir. Dolayısıyla da eğitim tarihi kitaplarının çoğunda medreseler, tarihin yükü, toplumun kamburu ve bütün olumsuzlukların mesulü bir günah keçisi gibi sunulmuştur.

Türkiye'de eğitim tarihinin önde gelen eserlerinin medrese tarih yazımına bütüncül bakıldığında medreseye *savaş açılmış* havası vardır. Bunun kişilerden bağımsız sebebi olabilir mi? Osmanlı devletinin modernleşme serüvenindeki tercihleri medreseyi geçmiş, gelenek, eski, faydasız vb. şekillerde kategorize edip tarih dışına iterken yeni/modern mektepler aksi istikamette bir seyir takip etmiştir. Oysa modern eğitim zihniyeti ve kurumları kimin, neyi, nerede, ne kadar ve nasıl öğreneceğini kesin kurallarla belirleyen ve üst merkezden kontrol eden bir toplum mühendisliği projesidir. Modern eğitim paradigmasının özünde son derece tek-tipçi ve otoriter olmasına karşın kendini meşru kılabilmek, tebcil ve teşci edebilmek için özgürlükçü, ferdiyetçi vb. söylemleri sürekli tekrar ettiği malumdur. Buna mukabil paradoksal biçimde medresenin çok daha özgürlükçü, ferdiyetçi bir yapıya ve zihniyete sahip olması¹¹⁵ onun bu kadar ötekileştirilmesine hatta bazılarınca düşmanlaştırılmasına sebep olmuştur.

Modernist paradigmanın pozitivist bilgi ve bilim telakkisi de medreseye menfi yaklaşımın temel sebeplerinden biridir. Bu paradigmada vahye dayalı bilgi tamamıyla reddedilirken, ilimler birbirinden ayrılacak şekilde tasnif edilmiş ve bunlar içinde sadece akli ilimler insanlık için faydalı, işe yarar ve tercih edilebilir şeklinde öne çıkarılmıştır. Buna karşın diğer bilgi türleri faydasız, gereksiz hatta hurafe hükmüne indirgenerek değersizliği ve anlamsızlığı zımnen kabul edilmiştir. Oysa medresede ilimlere küllî nazarla bakılarak, akli-nakli ayrımı yapılmaz her ikisinin de birlikte öğrenilmesi talep edilir. Modern bilim zihniyeti, kendisinden tamamen farklı bu ilim dünyasını reddetmekte ve ötekileştirmektedir. Yirminci yüzyılda medreseye büyük ölçüde modern toplumsal ve siyasal tasavvurun icbarıyla anakronik bakılmaya başlanmıştır. Yüzyıllar içinde mekânda yatay, zamanda dikey rol oynayan medresenin 'lineer, tek-tipçi ve ilerlemeci' zihniyetle anlaşılmaya çalışılması elbette netice vermeyecektir. Eğitim tarihinin medrese tarih yazıcılığında temel paradigma, zihniyet, ideoloji, sosyal-politik-şahsi psikoloji, ortaya konulan bilgilerin

¹¹⁵ Muallim Cevdet, 1925, aktaran: Ergin, *age*, 1937, s.217.

gerçeklik değerleri, yorum şekilleri üzerine farklı konularda ve daha derinlemesine çalışmaların yapılması elzemdir.

Özellikle iki binli yıllardan sonra “ders kitabı”, “akademik yükselme”, “akademik teşvik” vb. maksatlarla üretilen Türk eğitim tarihi kitaplarının kahir ekseriyeti, bu sahanın paradigma kurucu metinlerini tekrardan ibarettir. Bazıları, metinleri doğrudan “arakladıkları” için bu makalenin problemiği onlar için hiçbir anlam ifade etmemektedir. Dolayısıyla da yanlışlar, ön yargılar, ezberler, ideolojik tutumlar sürekli tekrarlanmakta ve medrese konusunda inşa edilen sorunlu algı nesilden nesle aktarılmaya devam etmektedir. Cumhuriyet’in yüzüncü yılına geldiğimiz bu zamanda artık hem eğitim tarihi hem de medrese tarihine dair yeni disiplinlerin çok yönlü bakış açıları ve ürünleriyle zengin bir araştırma külliyyatından bahsedilebilir. Yine de medrese tarihinde büyük bilinmezlerin olduğu dile getirilmektedir.¹¹⁶ Netice olarak, eğitim tarihinin medrese tarih yazımı bazı örnekler üzerinden incelendiğinde, ciddi tarihî bilgi ve metodolojik sorunlar içerdiği, mevcut birikimi ve yeniliği yansıtmaktan uzak olduğu ortaya çıkmaktadır. Yeni Türk eğitim tarihi medrese tarihi yazımında, arşiv kaynaklarına dayalı en yeni medrese tarihi araştırmaları¹¹⁷ başta olmak üzere kronikler, ulema, üdeba ve şuara tabakât eserleri, medrese müfredatı, İslami ilimler tarihi vb. taranarak daha hakkaniyetli ve tarihi gerçeklere uygun bir tarih inşa edilebilir.

Hâsılı sözü Muallim Cevdet’in medreseler konusunda konuşurken herkesi insafa ve itidale davet eden bu makalenin epiloğundaki sözlerini yeniden hatırlayarak bitirmekte fayda vardır.

Kaynakça:

- Ahmed Hikmet. “On Birinci Asr-ı Hicride Türk Menâbi-i İrfanı 2,” *Mihrâb*, 1340, S.21-22, ss.715-724; *Osmanlı Eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, (Yayına hazırlayan: Mustafa Gündüz), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013, ss.351-362.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi, (M.Ö 100- M.S.2019)*, 34. Baskı, Ankara: PegemA Yayınları, 2021.
- Antel, Sadrettin Celal. “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, ss.444-462.
- Ata, Bahri. “Mehmet Âkif Ersoy’un ‘Gür Hisli’, ‘Gür İmanlı’ ve ‘İki Gözü Nevzad’ı”: Abdülatîf Nevzad Ayasbeyoğlu ve Milli Eğitim Tarihimiz”, *Hamideli Tarih*, 2017, ss.44-54.
- Ayas, Nevzad. *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1948.
- Aydın, Bilgin. Günalan, Rıfat. *Bulgaristan Medreseleri*, İstanbul: KETEBE Yayınları, 2023.
- Balcıoğlu, Tahir Harimi. *Fatih Külliyesi, İlmî Teşkilatının Esası Olan İslâmi İlimler ve Okutulan Eserler*, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2023.

¹¹⁶ Son zamanlarda Bulgaristan ve Yunanistan medreseleriyle ilgili yayımlanan araştırmalar, bu güne kadar balkanlardaki medrese varlığıyla ilgili bilinenleri hayli değiştirmiştir (Bilgin Aydın, Rıfat Günalan, *Bulgaristan Medreseleri*, İstanbul: KETEBE Yayınları, 2023; Aynı yazarlar, *Yunanistan Medreseleri*, İstanbul: KETEBE Yayınları, 2023). Sadece istatistiki verilerde görülen bu değişim, müfredat, üretilen kitaplar, fikirler ve düşünceler bağlamında derinlemesine incelendiğinde tarihin çok daha yeniliklere gebe olduğu tahmin edilebilir.

¹¹⁷ Bu konuda Türkçede ve yabancı dillerde yapılmış gerçekten geniş ve yetkin bir literatürden bahsedilebilir. Araştırma sınırlarını aştığı için burada bir liste verilemeyecektir.

- Bilim, Cahit Yalçın. *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984.
- Binbaşıoğlu, Cavit. *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Anı Yayınları, 2009.
- Binbaşıoğlu, Cavit. *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi* Ankara: Anı Yayınlar, 2005.
- Binbaşıoğlu, Cavit. *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Cumhuriyet Eğitim Devriminin Mülkiyeli Mimarı Nafi Atuf Kansu (1890-1949), Yaşamı ve Yazıları*, (Yayına hazırlayan: Metin Atuf Kansu, K. Işık Kansu), Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 2011.
- Çiydem, Erol. “Tanzimat Dönemi Eğitim Islahatının Aynası: Maarif-i Umûmiye Nizamnamesine Dair Mazbata (Esbab-ı Mûcibe Layihası)”, *Turkish History Education Journal*, 2018, 7(2), ss. 509-531.
- el-Haj, Rıfa’at ‘Ali Abou. *Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, (Çeviren: Oktay Özel, Canay Şahin), Ankara: İmge Yayınları, 2018.
- Emin Bey. “Târihçe-i Tarîk-i Tedrîs”, *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334/1918, ss. 642-651.
- Ergin Osman. *Muallim M. Cevdet’in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul: Bozkurt Kitabevi 1937.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi, C.1-2*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Erünsal, İsmail E. *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019, ss.475-495.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Osmanlı Döneminde ‘Bilim’ Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi”, *Kutadgubilig, Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S.3, 2003, ss.151-184.
- Gencer, Bedri. “Gazâli’nin Vizyonu İhyâ’nın Misyonu”, *Dinî ve Felsefî Metinler, Yirmi Birinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*, C.1, İstanbul, 2012. ss.457-484.
- Güldüren, Cem. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Medrese Öğrencilerinin Askerliği Meselesi”, *Toplumsal Tarih*, Aralık 2017, S.288, ss.68-75.
- Gündüz, Mustafa. *Eğitim Tarihinin Peşinde*, Ankara: Nobel Akademik, 2019.
- Hoca Muhyiddin. *Medreselerin Islahı*, Kahire, 1314/1897.
- İpşirli, Mehmet. *Osmanlı İlmiyesi*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez, Tarih Hatırlamaz, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022.
- Koçer, Hasan Ali .*Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul: 1991.
- Lütfî Efendi. “Tanzimat’tan Sonra Türkiye’de Ma’ârif Teşkilatı (1267-1287)”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, S.17, (94), 1926, ss.302-317.
- Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nafi. *Ma’ârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcra’âtı*, (Hazırlayan: Tacettin Kayaoğlu), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.
- Medreseler Neydi Ne Değildi?, Osmanlılarda Akli İlimlerin Eğitimi ve Modern Bilimin Gelişimi*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.

- Moosa, Ebrahim. *Medrese Nedir?*, (Tercüme: Harun Tuncer), İstanbul: Sebahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2023.
- Muallim Cevdet. “Darümuallimîn’in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans”, *Tedrisât Mecmuası*, 15 Şubat 1916, No: 6/32, ss.175-200.
- Nafi Atuf. *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1930.
- Orsmby, Eric. *İslam’ın Dirilişi*, (Tercüme: İsmail Hakkı Yılmaz), İstanbul: Vakıfbank Yayınları, 2019.
- Sakaoğlu, Necdet. *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Salih Zeki, Yusuf Akçura, Muallim M. Cevdet, *Skolastik Eğitim ve Türkiye’de Skolastik Tarz*, (Hazırlayan: Hasan Ünder), Ankara: Epos Yayınları, 2002.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SMU)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316 (1900).
- Satı (Satı el Husrî), “Meşrutiyet’ten Sonra Ma’ârif Tarihi”, *Muallim Mecmuası*, S.19, 15 Şubat 1334/1918, ss.654-665.
- Somel, Selçuk Akşin. “Tanzimat Döneminde Eğitim Reformunun Dönüm Noktası: 1869 Tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri”, Kahraman, Kemal ve Baytar, İlon, (eds.) *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, ss. 136-167.
- Sungu, İhsan. “Tevhid-i Tedrisat”, *Belleten II*, S.7-8, 1938, ss.397-431.
- Türker, Ömer. “Yenilenme Dönemi”, *İslam Düşünce Atlası, Yeni Edisyon*, (Hazırlayan: Halil İbrahim Üçer), C.3, İstanbul: İLEM İlmî Etütler Derneği Yayınları, 2022.
- Umûr-ı Şer’iye ve Evkâf Vekâleti Tedrisat Müdiriyyet-i Umumiyesi, Medâris-i İlmiye Nizamnamesi*, İstanbul, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası,1922.
- Unat, Faik Reşit. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihsel Bir Bakış*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1964.
- Yakut, Esra. *Şeyhülislamlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Yaltkaya Şerafettin. “Tanzimat’tan Evvel ve Sonra Medreseler”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları,1999, ss.463-467.
- Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul: İz Yayınları, 1997.
- Yıldız, Hasan. “Osmanlı’da Medrese Talebelerinin Kur’a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, V.5, S. 2, 2020, ss.1075-1125.
- Yılmaz, Harun. *Zengi ve Eyyubi Dimaşk’ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Yurdakul, İlhami. *İktidarın Ruhu, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kişizade İmtiyazları, (Beşik Uleması, Siyaseten Katl, Müsadere)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Yurdakul, İlhami. *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Zengin, Zeki Salih II. *Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021.
-

- Zengin, Zeki Salih. *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Zengin, Zeki Salih. *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, Ankara: Maarif Mektepleri, 2019.
- Zengin, Zeki Salih. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1839-1876*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004.